

KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL
NÉPESSÉGTUDOMÁNYI KUTATÓ INTÉZETÉNEK
KUTATÁSI JELENTÉSEI

38 .

KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL
NÉPESSÉGTUDOMÁNYI KUTATÓ INTÉZET

Igazgató:
Dr.Miltényi Károly

ISSN 0236-736-X

Irták:
S.Molnár Edit
Virágh Eszter

Lektorálta:
Békés Ferenc

**KÖZVÉLEMÉNY-KUTATÁS
NÉPESEDÉSI KÉRDÉSEKRŐL – 1989**

**BUDAPEST
1990/2**

A kutatás a Magyar Közvéleménykutató Intézet és a KSH Népeségtudományi Kutató Intézet együttműködésében készült. A kérdőív összeállításának, az elemzési metodika kialakításának, valamint a népesedési közvéleménykutatásokat összegző, 1983-1988 között megjelent kiadványoknak társszerzője: Pataki Judit.

TARTALOMJEGYZÉK

	oldal
I. A KUTATÁS CÉLJA ÉS FŐ TÉMAKÖREI	7
II. A FŐBB EREDMÉNYEK ÖSSZEFOGLALÁSA	10
III. RÉSZLETES EREDMÉNYEK	15
1. A GYERMEKEK IDEÁLIS SZÁMÁRÓL ALKOTOTT VÉLEMÉNYEK 1989-BEN	15
a) A vélemények főbb mutatói	15
b) A vélemények differenciálódása	26
c) Vélemények a sokgyermekes családokról	36
2. VÉLEMÉNYEK A NŐK EGYENJOGÚSÁGÁRÓL, A NŐK CSALÁDI ÉS MUNKAHELYI SZEREPEINEK KONFLIKTUSAIRÓL	49
a) Miben volt konszenzus és miben oszlottak meg a vélemények 1985-ben és 1989-ben?	60
b) A vélemények differenciálódása	72
c) A vélemények szerkezete	81
3. VÉLEMÉNYEK AZ ÖREGSÉGRŐL, AZ IDŐS KOR PROBLÉ- MÁIRÓL	89
a) Melyik a "legnehezebb életkor"?	93
b) Nyugdíjba lépés, nyugdíjkorhatár	97
c) Mit tartanak az emberek az időskorúak leg- nagyobb problémáinak?	105
d) Az időskorúak megítélése; előítéletek	111
e) A vélemények differenciálódása	122
f) A vélemények szerkezete	129

	oldal
IV. MELLÉKLET	137
a) A minták összetétele 1982-ben, 1987-ben és 1989-ben	139
b) Főkomponens-analízis varimax rotálással (A faktorsúlyok táblázatai)	142

I. A KUTATÁS CÉLJA ÉS FŐ TÉMAKÖREI

A Magyar Közvéleménykutató Intézet és a KSH Népeségtudományi Kutató Intézet együttműködésében 1989 végén újabb, országos reprezentatív minta megkérdezésén alapuló közvélemény-kutatás készült a népesedéssel összefüggő kérdésekről. Ezt megelőzően 1987-ben, 1985-ben, 1983-ban és 1982-ben készültek e témákról közvélemény-kutatások. A 80-as évtized elején megkezdett sorozat részét képezi "A népesedéspolitikai tudományos megalapozása" című TS-3/3 programnak, amelynek bázis-intézménye a KSH Népeségtudományi Kutató Intézet. A közvélemény-kutatások jól illeszkednek a Magyar Közvéleménykutató Intézet kutatásai közé is, szerves részét képezve a közhangulat alakulásáról folytatott rendszeres vizsgálatoknak. Mivel a Magyar Közvéleménykutató Intézet kiemelt kutatási területe a tömegkommunikáció hatásának felmérése, a népesedési kérdésekkel kapcsolatos közvélemény-kutatások feladatuknak tartják annak megfigyelését is, hogy változnak-e, s ha igen, milyen irányban változnak a vélemények a tömegkommunikációs közlések hatására. A célkitűzések közötti tartalmi összhang, valamint a kutatásra szánható anyagi eszközök ésszerű felhasználása indokoltá teszi, hogy a közvélemény-kutatások e tematikus sorozata a két intézmény együttműködésében készüljön.

1989-ben - hasonlóan a korábbiakhoz - a 18 éves és idősebb életkorú lakosságot (férfiakat és nőket) 1000 fővel reprezentáló mintán, személyes megkérdezés útján készítettünk kérdőíves felmérést.

Ennek fő témakörei a következők voltak:

- a) A gyermekek ideális számáról alkotott vélemények; a lakosság ismeretei, hiedelmei a születések számáról; társadalmi-demográfiai különbségek a véleményekben.
- b) A sokgyermekes, ún. "nagycsaládok" gyermekszámáról alkotott vélemények; ismeret-, és előítélet-elemek a sokgyermekes családokról meglévő véleményekben.

E két kérdésről 1974 óta rendelkezünk adatokkal, így a vélemények változásait egy hosszabb időtávon áll módunkban megfigyelni.

- c) A női egyenjogúság megítéléséről elsősorban 1985-ben készítettünk közvélemény-kutatást. Ezt 1989-ben megismételtük, hogy a vélemények, attitűdök négy év alatt bekövetkezett változásait regisztráljuk.
- d) "Az öregedés komplex problémái" elnevezésű akadémiai munkabizottság felkérésére 1982-ben - ugyancsak a Magyar Közvéleménykutató Intézet és a KSH Népeségtudományi Kutató Intézet együttműködésében - kérdőíves közvélemény-kutatás készült az idős emberek problémáinak

megítéléséről, a velük kapcsolatban élő előítéletek természetéről. Ennek kérdőívét - a véleményváltozások elemzése céljából - 1989-ben változatlan formában újra megkérdeztük.

Ezzel a népesedési témájú közvélemény-kutatások 1980-as évekre tervezett sorozata gyakorlatilag lezárult.

II. A FŐBB EREDMÉNYEK ÖSSZEFOGLALÁSA

A Magyar Közvéleménykutató Intézet és a KSH Népeség-tudományi Kutató Intézete az 1980-as évek folyamán rendszeresen végzett közvélemény-kutatásokat a népesedést érintő kérdésekről. A legutóbbit 1989. november-decemberében készítettük. Ennek egyik célja az volt, hogy a családok számára ideálisnak tartott gyermekszámról, az ún. sokgyermekes családok gyermekszámáról, valamint a gyermekvállalási attitűdökről kialakult nézeteket, és az elmúlt néhány évben ezekben bekövetkezett véleményváltozásokat megvizsgáljuk.

Magyarországon a közfelfogás szerint már hosszabb ideje azt tartják a legjobbnak, a leginkább megfelelőnek, ha egy családban két, legfeljebb három gyermek nevelkedik. A nyolcvanas évek közepén a közvélemény-kutatások rendre ezt mutatták, így a 2,4-2,5-es érték, mint átlagosan ideálisnak tartott gyermekszám, többé-kevésbé stabil véleménynek bizonyult. Ennél lényegesen magasabb átlagot csak 1974-ben mérhettünk. Abban az évben jelentősebb népesedési intézkedéseket hoztak, s emlékezetes, hogy ezzel együtt a propaganda erősen preferálta a "háromgyermekes család-modell" eszményét. Ennek volt betudható, hogy az ideális gyermekszám-átlag akkor szokatlanul magasra, 2,88-ra emelkedett meg. Az elmúlt év végére,

1989-re azonban a már említett - állandónak tűnő - vélemény-
átlag lecsökkent 2,36-ra, más szóval ma az emberek 100 csa-
ládra mindössze 236 gyermeket gondolnak ideálisnak. Ha nem
is nagyszámú, de érzékelhetően létező véleményként je-
lent meg az is, hogy a gyermektelenség az "ideális állapot".
Más oldalról - azok aránya, akik három gyermeket látnának kí-
vánatosnak egy családban - a két évvel korábban, 1987-ben
végzett közvélemény-kutatás eredményéhez képest is 6-7 szá-
zalékponttal lecsökkent. Az emberek úgy tudják, hogy ma a
családokban átlagosan mindössze 1,69 gyermek születik meg,
ez alatta marad mind a teljes termékenységi arányszámnak
(1,79), mind pedig az élveszületési sorrend átlagának (1,87).

A változásokra érzékenyen reagál a közvélemény akkor,
amikor a sokgyermekes családokról alkot véleményt. A sokgyer-
mekesnek tartott családok átlagos gyermekszáma 1974-ben elég
magas volt (4,87), ez azóta némiképp lecsökkent (1989-ben
4,59-re). A "mélypontot" 1983-ban mérhettük (4,33). Ekkor
újabb népesedési és szociálpolitikai intézkedések láttak nap-
világot, amelyek megkülönböztetett figyelmet fordítottak a
"három- és több"-gyermekes családokra, azt erősítve, hogy
éppenséggel három gyermek jelenti azt a küszöböt, amikor a
családok már súlyos gondokkal küzdenek, s a társadalom je-
lentős segítségére szorulnak.

A nyolcvanas évek derekán észrevehetően lecsökkent azok aránya, akik a sokgyermekes szülők gyermekvállalását kizárólag pozitívan ítélték meg (vagyis úgy gondolták: ezek a szülők gyermekszeretőek, családcentrikusak) és növekedett azoké, akik e szülők indítékait elítélték. (Az elítélő vélemények közt vezetett az, hogy ezek a szülők csak a szociális kedvezmények miatt vállalkoznak több gyermekre; felelőtlenek, mivel gyermekeiket csak mások, a társadalom segítségével tudják eltartani; tudatlanok, mert nem ismerik a védekezés, a családtervezés módszereit.) Bár a negatív vélekedések 1989-ben is többségben voltak, úgy tűnik, hogy ez a tendencia megállt. Ez nem utolsósorban annak tudható be, hogy az életszínvonal leromlása miatt ma általánosságban is nagyobb az együttérzés az emberekben a rászorulókat iránt. Más oldalról, megnőtt azok aránya, akik magukat nagyon vallásosnak tartják, ami szintén a nagyobb gyermekszám pozitív megítélésének kedvez.

A kutatás foglalkozott a női egyenjogúsággal kapcsolatos attitűdök 1985-1989 között bekövetkezett változásaival. Már 1985-ben is azt tapasztalhattuk: sokan voltak, akik a nők hagyományos családi szerepének folytatását helyeselnék. A közvélemény egészére azonban inkább az volt jellemző, hogy azt tartották volna kívánatosnak, ha a nők eldönthetnék: dolgozni kívánnak-e, vagy gyermekneveléssel foglalkozni. Úgy

látták azonban, hogy ezt a döntést gazdasági kényszer akadályozza. Sokak véleménye volt, hogy a női egyenjogúság nem azon múlik: munkaviszonyban állnak-e a nők, vagy sem. A nők munkavállalását, anyagi függetlenségét, egyenjogúságát erőteljesen képviselő csoportot - értelemszerűen - a legmagasabbban iskolázott, diplomás nők alkották. Az öt év alatt végbe ment változások legszembevetőbb eleme, hogy a nők családi szerepe még nagyobb hangsúlyt kapott. Szinte egységesnek mondható a közvélemény abban, hogy mindenkinek jobb lenne, ha - legalábbis a gyermekeket nevelő - nők hosszabb időre otthon maradhatnának és kizárólag családi feladatokat látnának el. Meglepő, hogy e véleményváltozás legfőbb reprezentatívai éppenséggel a diplomás nők.

Az öregek problémáinak megítélésével, az idős korral kapcsolatos előítéletek természetével utoljára hét évvel korábban, 1982-ben foglalkoztunk. A vélemények e kérdésekben is változtak. Ma sokkal súlyosabb problémának látják az emberek azt az anyagi romlást, ami a nyugdíjba lépéssel következik be, mint korábban. Ezzel magyarázható, hogy növekedett a részvét, az együttérzés a idős emberek iránt, a korral együtt járó, olykor kellemetlen tulajdonságaikat is kevésbé kívánják felnagyítani, kiélezni. A 80-as évek végére azonban kialakult egy olyan élethelyzet, amiben a közvélemény bizonyosfajta "keményedése" érzékelhető. Részben a munkanélküli-

ségtől való aggodalom, részben a szakmai előrehaladás szorító követelménye, nem utolsósorban pedig egy megöregedett generáció kudarcai abba az irányba hatnak, hogy a munkából lassan kilépő korosztály teljesítménye szigorúbb mércével ítéltesse meg. Ma - a hét évvel ezelőttihez képest - kevesebben fogadják el azt a nézetet, hogy az öregek munkája - nagyobb tapasztalataik miatt - többet ér a fiatalok munkájánál, s kevesebben értenek egyet azzal, hogy a munkahelyeken jobban meg kellene becsülni az idősebbeket. E kérdésekben a diplomások, illetve az értelmiségi foglalkozásúak a leghatározottabbak, azok, akik korábban minden tekintetben toleránsabbnak mutatkoztak az idősebb generáció problémái iránt. Úgy látszik, a közvélemény azt tartaná igazságos megoldásnak, hogy a szigorúbb, keményebb munkahelyi megmérettetésért az idősebb embereket normális, elfogadható megélhetési körülmények, nyugdíjak kárpótolnák.

III. RÉSZLETES EREDMÉNYEK

1. A GYERMEKEK IDEÁLIS SZÁMÁRÓL ALKOTOTT VÉLEMÉNYEK 1989-BEN

a) A vélemények főbb mutatói

"Ön szerint mi lenne a jó, az ideális - hány gyerek legyen egy családban?" Ezt a kérdést az 1930-as évektől mindmáig világszerte felteszik a közvélemény-kutatók. A reá adott válaszokból számítható ki a családonként ideálisnak tartott gyermekszám-átlag. A nemzetközi - és a hazai - tapasztalatok szerint ez a mutató nemcsak az adott ország legelterjedtebb családepítési szokásait tükrözi, hanem a politikai közhangulatban beállott nagyobb változásokat is jelzi. Így például az ún. háborús években, amikor a lakosság hangulata pesszimista, a száz családra ideálisnak tartott gyermekszám alacsonyabb, de az ún. békés években, amikor a lakosság inkább optimista, a mutató értéke magasabb.

Bár "háborús évekről" Magyarországon jelenleg nem beszélhetünk, a közvélemény-kutatás időszakában, 1989 utolsó hónapjában a lakosság igen pesszimistán nézett a jövő elé. A kérdezettek csaknem 80 százaléka érzékelte, hogy az életszínvonal romlik, és közel ugyanennyien aggodalmaskodtak amiatt, hogy ez a romlás a következő egy-két évben sem áll meg. Ugyan-

csak mintegy 80 százalékra volt tehető azok aránya, akik bizonytalannak látták, hogy az elkövetkező négy-öt évben terveik, elképzeléseik teljesülnek-e. Ez a pesszimizmus is tükröződik abban, hogy a családok számára ideálisnak tartott gyermekszám-átlaga 1989 végén az elmúlt 15 esztendőben mért, legalacsonyabb értéket mutatta.

Magyarországon a közfelfogás szerint már hosszabb ideje azt tartják a legjobbnak, a leginkább megfelelőnek, ha egy családban két, legfeljebb három gyermek nevelkedik. A nyolcvanas évek közepén a közvélemény-kutatások rendre ezt mutatták, így a 2,4-2,5-es érték, mint átlagosan ideálisnak tartott gyermekszám - többé-kevésbé stabil véleménynek bizonyult. Ennél lényegesen magasabb átlagot csak 1974-ben mérhettünk. Abban az évben jelentősebb népesedési intézkedéseket hoztak, s emlékezetes, hogy ezzel együtt a propaganda erőteljesen preferálta a "háromgyermekes család-modell" eszményét. Ennek volt betudható, hogy az ideális gyermekszám-átlag akkor szokatlanul magasra, 2,88-ra emelkedett meg. Az elmúlt évtized végére, 1989-re azonban a már említett - állandónak tűnő - vélemény-átlag lecsökkent 2,36-ra, más szóval ma az emberek 100 családra mindössze 236 gyermeket gondolnak ideálisnak. Ha nem is nagy számú, de érzékelhetően létező véleményként jelent meg az is, hogy a gyermektelenség az "ideális állapot". Más oldalról - azok aránya, akik három gyermeket

látnának kívánatosnak egy családban - a két évvel korábban, 1987-ben végzett közvélemény-kutatáshoz képest is 6-7 százalékponttal lecsökkent.

1. A gyermekek ideális számáról alkotott vélemények megoszlása

(százalékban)

A közvélemény-kutatás éve	Az ideális gyermekszám						Nem tudja	Összesen	Átlag
	0	1	2	3	4	5 vagy több			
1974	-	0,5	28,1	53,7	12,8	2,3	2,7	100,0	2,88
1983	-	1,0	53,0	39,0	3,0	1,0	3,0	100,0	2,46
1985	-	1,9	51,2	40,1	2,9	1,9	2,0	100,0	2,53
1987	0,7	4,1	46,1	41,4	3,7	1,0	3,1	100,0	2,47
1989	2,8	3,2	52,9	34,9	3,1	0,8	2,3	100,0	2,36

1983 óta alkalmazzuk az ún. "valóságosnak hitt" gyermekszám mutatóját is. Ezt annak a kérdésnek (illetve a reá adott válaszoknak) alapján számítjuk ki, hogy "véleménye szerint hány gyermek születik ma a családokban". Ennek az értéke az 1983-ban mérthez képest eléggé számottevően lecsökkent. 1983-ban az emberek úgy gondolták, 100 családban átlagosan 204 gyermek születik. A Minisztertanács 1984-ben hozott és 1985-ben életbe lépő népesedési intézkedéseivel együtt a tömegkommunikációs közleményekben gyakoribbá vált annak említése, hogy

hazánkban a születések száma kedvezőtlen. Még hangsúlyosabbá vált ennek megjelenése 1988-1989 folyamán, amikor a népességfogyás miatti aggodalom több újonnan alakuló politikai párt programjának kialakításában is szerephez jutott. Részben ez a folyamat, részben pedig az embereknek az a konkrét tapasztalata, hogy a gyermekek eltartása egyre súlyosabb gondokat jelent, idézte elő, hogy az alacsony születésszám mint tény, mind jobban tudatosult a közvéleményben. Az emberek többsége 1985-ben is és 1987-ben úgy tudta: a családokban most már csak legfeljebb ha két (vagy egy) gyermek születik. A valóságosnak hitt gyermekszám átlaga (az 1983. évi 2,04-ről) 1985-ben 1,86-ra (illetve 1987-ben 1,90-re) változott. E mutató értéke 1989-re tovább csökkent 1,69-re.

Hogy mekkora a távolság a valóságos helyzetről meglévő ismeretek, vélekedések és a termékenység között, azt jól szemléltethetjük oly módon, hogy a valóságosnak hitt gyermekszám-átlagot a teljes termékenységi arányszámmal¹ vetjük egybe. A közvélemény-kutatás útján nyert átlagokat az adatfelvételt megelőző évek termékenységi mutatóival célszerű összehasonlítani, hiszen a lakosság születésszámról alkotott elképzelései feltehetően az előző év (évek) tapasztalataira és/vagy tömegkommunikációs közleményeire építkeznek.

¹ A korspecifikus termékenységi arányszám összegének egy nőre jutó értéke.

Valóságosnak hitt gyermekszám-átlag		Teljes termékenységi arányszám	
1983	2,04	1982	1,78
1985	1,86	1984	1,73
1987	1,90	1986	1,83
1989	1,69	1988	1,79

Az összehasonlítás eredményét az ún. "ismeret-mutatóval" fejezhetjük ki. Kiszámítása a $\frac{V_h^n}{f^{n-1}} \cdot 100$ formula alapján történik, ahol a V_h = a valóságosnak hitt gyermekszám-átlag (valamely évben), és f = a teljes termékenységi arányszám (valamely évben). A mutató értéke - minél közelebb van a 100-hoz, annál inkább vélhető, hogy az ismeretek, vélekedések közel vannak a tényleges termékenységhez. Esetünkben:

$$\frac{V_h^{1989}}{f^{1988}} \cdot 100 = \frac{1,69}{1,79} \cdot 100 = 94,4$$

A mutató 1983-ban számított értéke 114,6, 1985-ben 107,5, 1987-ben pedig 103,8 volt. A csökkenés jól szemlélteti a fentebb jellemzett változást: a közvélemény az elmúlt 7 esztendő alatt fokozatosan győződött meg a születésszám csökkenéséről, olyannyira, hogy 1989-ben azt már a valóságos helyzetnél is némileg kedvezőtlenebbnek látta.

Míg a valóságosnak hitt gyermekszám-elképzelések inkább

tapasztalatokon, ismereteken alapulnak, a gyermekek ideális számáról alkotott nézetek inkább véleményeken, attitűdökön. A szakirodalomban is találkozunk azzal a felfogással, hogy az ideális gyermekszám-átlagot egyfajta társadalmi presszió mérőszámának lehet tekinteni, olyan presszió mérőszámának, amelyhez a családok (a szülők) valamiképpen hozzáigazítják a gyermekeik számára vonatkozó terveiket, döntéseiket.

Amennyiben az ideális gyermekszámról alkotott véleményeket vetjük egybe a tényleges termékenységi gyakorlattal, akkor egy - az előzőtől eltérő tartalmú - mutatót nyerünk. Az ún. "normatíva-mutató" azt szemlélteti, hogy mekkora a távolság a közvélemény gyermekszámmal kapcsolatos normatívái, eszményei és a termékenység között. A kiszámításra alkalmazott $\frac{I_d^n}{f^{n-1}} \cdot 100$ formula használatára a nemzetközi szakirodalomban is van példa. A tört számlálójában szereplő I_d^n = a közvélemény ideálisnak tartott gyermekszám-átlaga valamely évben. Esetünkben:

$$\frac{I_d^{1989}}{f^{1988}} \cdot 100 = \frac{2,36}{1,79} \cdot 100 = 131,8$$

A mutató 1989-ben mért értéke szerint a közvélemény által helyeselt normatívák és a tényleges helyzet között meglehetősen távolság van, másképp fogalmazva: a közvélemény szerint számottevően több gyermeknek kellene világra jönnie, mint amennyi a valóságban megszületik. E mutató értéke az elmúlt

években mértekhez képest némileg csökkent (1983: 138,2; 1985: 146,2; 1987: 135,0). Ez abból következett, hogy 1989-ben az ideális gyermekszám-átlag, vagyis az emberek által megjelölt "normatíva" (a számláló értéke) is alacsonyabb a korábban tapasztaltnál.

Teljesebb képet ad a vélemények tartalmáról, ha azt is tudjuk: mihez viszonyít a közvélemény akkor, amikor a családonkénti gyermekszámra vonatkozó eszményt, normatívát kialakítja. Nyilvánvaló, hogy ez a normatíva annak függvényében (is) alakul, formálódik, hogy milyen ismeretei, elképzelései vannak az embereknek a valóságos termékenységről (egyszerűbben szólva, a jelenlegi családokban született gyermekek számáról). Az ideális gyermekszámról alkotott véleményeket ezért az ismeretekkel - a "valóságosnak hitt gyermekszámmal" is érdemes egybevetni. Az ún. "hiedelem-mutató" e kettő közötti távolságot érzékelteti. Kiszámítása az $\frac{I_d^n}{V_h^n} \cdot 100$ formulával történik. Minél közelebb van a mutató értéke a 100-hoz, annál inkább "hiszi úgy" a közvélemény, hogy a családonkénti gyermekszám az eszményeknek, normatíváknak megfelelően alakul. Esetünkben:

$$\frac{I_d^{1989}}{V_h^{1989}} \cdot 100 = \frac{2,36}{1,69} \cdot 100 = 139,6$$

Mint látható, a normatíva- és a hiedelem-mutató értékei eléggé közel állnak egymáshoz, vagyis a közvélemény meglehe-

tősen valóság-hű ismeretek alapján alakította ki azt az álláspontot, hogy a ténylegesnél több gyermek születése lenne kívánatos. Ám 1983-hoz képest észrevehetően növekszik a hiedelem-mutató értéke, amely 7 évvel korábban még 120,6 volt. Ez abból következett, hogy 1983-ban a valóságosnak hitt gyermekszám-átlag elég magas volt (2,04), másképp szólva akkor még kisebbnek érzékelték a lakosság az eszmények, normatívák és a valóságos helyzet közötti távolságot, mint jelenleg. A dolog másik oldala természetesen, hogy - mint bemutattuk - 1989-re a "normatívának" megjelölt ideális gyermekszám-átlag értéke is lecsökkent. Hogy a hiedelem-mutató értéke mégis növekvő, annak az a magyarázata, hogy a tényleges helyzetről meglévő ismeretek is igen borúlátóak. Valószínűnek tartjuk, hogy a közvéleményre ma az a jellemző, hogy - bár az emberek eléggé számottevően alacsonyabban szabják meg egy család ideális gyermeklétszámát, mint néhány évvel ezelőtt - mégis úgy érzékelik, hogy e "lecsökkentett" eszmények, ideálok ma messze felülmúlják a ténylegesen kialakult helyzetet. (Megjegyezzük, hogy ez a tendencia más - gazdasági témájú - közvélemény-kutatásainkban is így jelenik meg: az emberek sok tekintetben arra kényszerültek, hogy igény szintjüket erősen lecsökkentették, de a valóságban tapasztalt körülményeiket még ehhez a szinthez viszonyítva is rendkívül negatívan és pesszimistán ítélik meg.)

A könnyebb áttekinthetőség kedvéért összefoglalóan is közöljük a gyermekszám-mutatók értékeit:

A vélemények főbb mutatóinak alakulása 1983-1989 között

Mutatók	1983	1985	1987	1989
Ismeret-mutató	114,6	107,5	103,8	94,9
Normatíva-mutató	138,2	146,2	135,0	131,8
Hiedelem-mutató	120,6	136,0	130,0	139,6

Többé-kevésbé joggal merülhet fel az a kérdés, hogy a vélemények és a valóságos helyzet egybevetésére kialakított mutatóknál miért éppen a teljes termékenységi arányszámot alkalmazzuk. A magunk részéről azért döntöttünk emellett, mert a nemzetközi szakirodalomban erre találtunk példát (vö. A. Girard—L. Roussel: Ideal Family Size, Fertility and Population Policy in Western Europe, Population and Development Review, 1982. 2.), s így 1983. évi számításainkat akkor kilenc nyugat-európai ország hasonló tartalmú mutatójával állt módunkban összehasonlítani. Számunkra azonban elfogadható az az érvelés is, amely szerint az élveszületési sorrend átlaga² kutatási céljainknak jobban megfelelné, mint a teljes termékenységi arányszám. Emellett szól, hogy az élveszületési sor-

²Az élveszületések sorrendjének és az ehhez tartozó születések számának súlyozott számtani átlaga.

rend átlaga egyszerűbb mutató, másrészt pedig, hogy tartalmilag közelebb áll a mindennapi gondolkodáshoz. Ezen azt értjük: az emberek tapasztalataikat egyszerűen annak alapján szűrik le, hogy környezetükben, a családokban "hányadik gyermekek" születnek meg. E megfontolás alapján a fentebb ismertetett mutatókat oly módon is kiszámítottuk, hogy a törtek nevezőjében szereplő teljes termékenységi arányszámot az élveszületési sorrend átlagával helyettesítettük. A mutatók értékei ekkor a következőképpen alakulnak:

A közvélemény- kutatás éve (n)	Ideális gyermek- szám- átlag (I_d^n)	Valóságos- nak hitt gyermek- szám-átlag (V_h^n)	Élveszü- letési sorrend átlaga (B^{n-1})	Ismeret- mutató $\left(\frac{V_h^n}{B^{n-1}} \cdot 100\right)$	Normatíva- mutató $\left(\frac{I_d^n}{B^{n-1}} \cdot 100\right)$
1983	2,46	2,04	1,83	111,5	134,4
1985	2,53	1,86	1,81	102,8	139,8
1987	2,47	1,90	1,87	101,6	132,1
1989	2,36	1,69	1,87	90,4	126,2

Az élveszületési sorrend-átlagok és a teljes termékenységi arányszámok adott években mutatkozó, csekély különbségeiből következően az 1983-1989 között tapasztalt véleményváltozások iránya mindkét számítási módszernél azonos: az ismeretmutató értéke csökkent (1989-ben egyenesen 100 alá), és kisebb ingadozásokkal ugyan, de tendenciájában csökkenő a normatíva-mutató értéke is.

Érdemes megemlíteni, hogy az élveszületési sorrend-átlag alkalmazása (és értelmezése) némileg csalóka. Amint a táblázat mutatja, az átlag értéke 1983-hoz (és 1985-höz) képest kissé emelkedett. Egyszerű logikával arra kellene gondolni, hogy ez a magasabb sorszámú gyermekszületések számának és arányának növekedéséből adódik (mivel az átlag kiszámításánál a sorszámmal súlyozunk). Ám az átlag növekedésének igen összetett okai lehetnek, elemzésükre itt nem térhetünk ki. (Szerepet játszik benne többek között az is, hogy az utóbbi években a házasságkötések életkora, ezzel együtt az első gyermekszületéseké is későbbre tolódott. Ennek következtében a kiszámított átlag értéke minthogy kevesebb első gyermek, és - egyáltalán - kevesebb gyermek - születik - akár meg is növekedhet anélkül, hogy a harmadik (és további) sorszámú gyermekszületések egyébként is elég alacsony számában bármiféle változás következzen be.)

Ez a szakmai evidencia azonban a mindennapi gondolkodás számára túlságosan bonyolult. A közgondolkodás a számára közvetített, egyszerű ismeretanyagra (pl. tömegkommunikációs közlésekre, ismeretterjesztésre, propagandára stb.) támaszkodik. Ezek a harmadik (esetleg további) sorszámú gyermekek mostaniánál nagyobb megszületési arányának kívánatos voltát hangsúlyozzák, ami népesedésünk szempontjából kétségtelenül kedvező lenne. A közvélemény nem tesz különbséget a között: kevesebb (ti. az olyan család, amelyben harmadik gyermekek is szület-

nek) avagy pedig csökken-e az ilyen családok száma. A legtöbb ember számára a tapasztalati adatok is azt mutatják, hogy manapság több olyan szülő van, aki erősen meggondolja: vállalkozzanak-e harmadik (vagy akár második) gyermekre, mint akárcsak 20-30 évvel ezelőtt. A közvélemény logikája - ami a dolog lényegét illetően meg is felel a valóságnak - így szól: ha igaz az, hogy a háromgyermekes családok száma és aránya ma Magyarországon nem elegendő a generációk reprodukciójához - ergo - egy múltbéli állapothoz képest ez csökkent. És valóban, a megkérdezettek 38 százaléka a két-, 55 százaléka pedig a háromgyermekes családokról tudja úgy, hogy számuk az utóbbi két-három évben "csökkent". Ez a vélekedés - nézetünk szerint - egyáltalán nem nélkülözi a racionalitást, annak ellenére, hogy ez a csökkenési folyamat éppenséggel "az utóbbi két-három évre" (ahogyan ezt a kérdőív kérdése megfogalmazta) nem is áll egyértelműen. Ám a tények többé-kevésbé racionális "konstatálása" önmagában még nem elég ahhoz, hogy a családon belüli gyermekszám növekedését ma a közvélemény egy megvalósítandó, eszményi, ideális állapotnak tartsa. Sőt - mint előbb láthattuk - az eszmények, ideálok ma a kívánatos helyzettel éppenhogy ellentétesen alakulnak.

b) A vélemények differenciálódása

A közvélemény tehát - mint láthattuk - meglehetősen egyetemes abban, hogy két, legfeljebb három gyermeket preferál

ideális gyermekszámként. A különböző társadalmi csoportok állásfoglalásai, vélekedései között sincsenek e kérdésben nagy különbségek.

Az idősebb korosztályokhoz tartozók valamivel több gyermeket találnak ideálisnak, míg a legfiatalabbak (vagyis: mintánkban a 18-24 év közöttiek) minden eddig mértnél alacsonyabban szabták meg az általuk ideálisnak gondolt gyermekszámot (átlag: 2,28). Meg kell azonban jegyezni, hogy az eszmények, ideálok csökkentése a 60 éves és annál idősebb korosztályra is érvényes: az ideális gyermekszám-átlag e csoportban a két évvel korábbi 2,80-ról 2,51-re csökkent.

Minél több gyermeke születik valakinek, annál hajlamosabb arra, hogy az átlagost meghaladó gyermekszámot tartson ideálisnak. Azok a válaszadók, akiknek a közvélemény-kutatás időpontjában egy eltartott gyermekük volt, átlagosan 2,23-ban jelölték meg a gyermekek ideális számát, ám 3 vagy több eltartott gyermek mellett ez az átlag már 2,68-ra emelkedett.

A településtípushoz tartozás kevésbé differenciálja a véleményeket, jóllehet a budapesti emberek valamennyivel kevesebb gyermeket látnak szívesen a családokban, mint a vidékiek.

A vallásosság egyike azoknak a változóknak, amelyek a csalásideálokat kissé erőteljesebben befolyásolják. A magukat

"nagyon vallásosnak" tartók többsége három (vagy akár annál is több) gyermeket látna kívánatosnak a családokban, de az ennél "egy fokkal" kevésbé vallásosak esetében már az országoshoz hasonló az ideális gyermekszám átlaga. (Érdeemes megjegyezni, hogy a magukat vallásosnak tartó emberek aránya 1989-re mintegy 10 százalékponttal megnövekedett. A változás feltehetően annak tudható be, hogy a nyitottabb politikai légkör miatt ma olyanok is be merik vallani, hogy vallásosak, akik korábban ezt a tényt igyekeztek eltitkolni.) A legvallásosabb emberek többnyire az idősebb korosztályokból, illetve az alacsonyabban iskolázottak köréből tevődnek ki. Így köreikben az egybevágó társadalmi hatások (egyik oldalról a vallás normatívái, családcentrikus tanításai, másik oldalról pedig a régebbi időkre jellemző, magasabb termékenységgel járó hagyományok) felerősítik egymást; ez fejeződik ki a vallásos emberek gyermekszám-ideáljaiban.

De azt az attitűdöt, hogy a családokban kettőnél több gyermek lenne kívánatos, más álláspontok is motiválhatják. A diplomások körében az országos átlagnál többen vannak olyanok, akik kettőnél több gyermeket gondolnak ideálisnak egy család számára. Más kutatásaink azt mutatták, hogy ez a réteg az általa deklarált normatívákat általában nem saját magára nézve gondolja követendőnek, hanem az "átlagra", a "családok többségére". Ennek az lehet az oka, hogy ők érzékelik a legerőteljesebben azt is: a népesedési helyzeten a családok gyermekszámának növekedése javíthatna.

A vallásosság, illetve az iskolai végzettség e hatását az ún. hiedelem-mutatók is szemléltetik. A diplomások, valamint a leginkább vallásosak esetében a mutatók értéke számottevően meghaladja az országos átlagot. E csoportok tagjai - ha különböző megfontolások alapján is - de másokhoz képest sűrűbben gondolkoznak úgy, hogy a valóságos helyzet jelentősen elmarad a kívánatostól.

A hiedelem-mutató értéke legalacsonyabb a 18-24 évesek esetében. Az ideális gyermekszám-átlag (amely a mutató kiszámításának formulájában a számláló) e korcsoportban alacsonyabb az országos átlagnál, viszont a nevezőben szereplő, valóságosnak hitt gyermekszám-átlag az országosat meghaladja. A legfiatalabbakra tehát az jellemző, hogy inkább két gyermekre szavaznak, semmint háromra, ugyanakkor úgy tudják, hogy ez nagyjából így is valósul meg napjainkban a családokban. Ennek az a magyarázata, hogy a 25 évesnél fiatalabbak közt sokan vannak, akik családterveiknek még csak kialakításánál, megkezdésénél tartanak. Saját tervüket - ami, mint az elmúlt időszak családtervezési vizsgálatait mutatják, az esetek nagy részében két gyermek - legalábbis egyelőre realitásnak érzik, s úgy tudják, hogy a legtöbb család hozzájuk hasonlóan gondolkozik. A családtervezési vizsgálatok tapasztalatai szerint a későbbiekben két gyermeket tervezőknek egy része - jóllehet nagyobbik része - marad csak konzekvens az eredeti tervekhez, más részük alul-, vagy felültervezőnek bizonyul. De a kétgyer-

mekes családeszmény - érthetően - leghomogénebb módon mégiscsak a fiatal korosztályokra hat. Ebben a körben vannak legtöbben olyanok, akiknél a család-ideálról és a tényleges helyzetről való vélekedés egybeesik (a hiedelem-mutató értéke alig haladja meg a 100-at), s akiknél ez a saját családépítési tervekkel is nagy valószínűséggel azonos.

Ha a két évvel korábban számított, és az 1989. évi hiedelem-mutatókat vetjük egybe, akkor azt figyelhetjük meg, hogy a mutatók értékei a fiatalabb korosztályokban - mondhatnánk: az ún. propagatív életkorúak körében - növekedtek meg. Úgy tűnik, hogy az a véleményváltozás, amelyről korábban már szóltunk (s amely szerint a valóságos helyzet és az eszményi, kívánt, ideálisnak tartott állapot között a távolság növekedett), e fiatalabb korosztályra nagyobb mértékben jellemző, mint idősebb társaikra.

Az elmondottak illusztrálására összefoglalóan közöljük az ideális- és a valóságosnak tartott átlagok, valamint a hiedelem-mutatók alakulását a főbb társadalmi-demográfiai csoportoknál.

2. Az ideálisnak tartott és a valóságosnak
hitt gyermekszám mutatói 1987-ben és 1989-ben

Társadalmi- demográfiai csoportok	Év	Ideális	Valóságos- nak hitt	Hiedelem- mutató
		gyermekszám-átlag		
Nem				
Férfi	1987	2,48	1,83	135,5
	1989	2,37	1,66	142,8
Nő	1987	2,46	1,94	126,8
	1989	2,36	1,70	139,0
Életkor				
18-24 évesek	1987	2,34	2,18	107,3
	1989	2,28	1,93	118,1
25-29 évesek	1987	2,28	2,01	113,4
	1989	2,28	1,71	133,3
30-39 évesek	1987	2,26	1,79	126,3
	1989	2,28	1,67	136,5
40-49 évesek	1987	2,46	1,83	134,4
	1989	2,22	1,68	132,1
50-59 évesek	1987	2,59	1,84	140,8
	1989	2,38	1,66	143,4
60 évesek és idősebbek	1987	2,80	1,87	149,7
	1989	2,51	1,68	149,4
Településtípus				
Budapest	1987	2,43	1,73	140,4
	1989	2,29	1,59	144,0
Városok	1987	2,44	1,83	133,3
	1989	2,46	1,68	146,4
Községek	1987	2,52	20,3	124,1
	1989	2,39	1,84	129,9
Iskolai végzettség				
8-nál kevesebb osztályt vég- zettek	1987	2,78	2,03	136,9
	1989	2,42	1,80	134,4
8 osztályt végzettek	1987	2,36	1,99	118,6
	1989	2,29	1,73	132,4
Középiskolát végzettek	1987	2,39	1,69	141,4
	1989	2,35	1,62	145,1
Egyetemet, fő- iskolát végzettek	1987	2,65	1,69	156,8
	1989	2,53	1,50	168,7

Tulajdonos

Társadalmi- demográfiai csoportok	Év	Ideális	Valóságos- nak hitt	Hiedelem- mutató
		gyermekszám-átlag		

Foglalkozás

Értelmiségi, ve- zető beosztású	1987	2,65	1,68	157,7	
	1989	2,59	1,53	169,3	
Egyéb szellemi foglalkozású	1987	2,26	1,74	129,9	
	1989	2,22	1,58	140,5	
Szakmunkás	1987	2,26	1,90	118,9	
	1989	2,33	1,66	140,4	
Betanított és segédmunkás	1987	2,42	2,06	117,5	
	- betanított munkás	1989	2,32	1,91	121,5
	- segédmunkás	1989	2,23	1,57	142,0
Nyugdíjas	1987	2,75	1,88	146,3	
	1989	2,48	1,86	133,3	

Vallásosság³

Vallásosak I.	1987	2,78	2,11	131,8
	1989	2,71	1,75	154,9
Vallásosak II.	1987	2,44	1,96	124,5
	1989	2,34	1,69	138,5
Bizonytalanok	1987	2,40	1,92	125,0
	1989	2,35	1,75	134,3
Nem vallásosak	1987	2,41	1,76	136,9
	1989	2,34	1,65	141,8
Átlag	1987	2,47	1,90	130,0
	1989	2,36	1,69	139,6

³A táblázatban a Vallásosak I. kategória azokat foglalja magában, akik a vallásosságukra vonatkozóan azt a választ adták: "Vallásos vagyok, az egyház tanításait követem". Ezek aránya 1983-1987 között 10-11 százalék, 1989-ben 15 százalék volt. A Vallásosak II. csoportba soroltak azt válaszolták: "Vallásos vagyok a magam módján". Arányuk 1983-1987 között visszatekintően 40-42 százalék körül, 1989-ben 47 százalék volt. "Bizonytalanok" - akik így válaszoltak: "Nem tudom megmondani, vallásos vagyok-e, vagy sem". Arányuk korábban 10 százalék körüli volt, most 7 százalék. Végül a "nem vallásosak" korábbi, mintegy 40 százalékos aránya 31 százalékra csökkent.

A szakirodalomban arra is található példa, hogy az ideális gyermekszám-átlag mutatójának alkalmazását megkérdőjelezzik. Ellene azt az - egyébként valóban elgondolkodtató - érvelés szokás felvetni, hogy a mutató túlságosan "merev" mérőeszköz a gyermekvállalási attitűdöknek. Sok ember nem érez éles határokat, minőségi különbséget például az egy- és kétgyermekes, a két- és háromgyermekes, a három- és négygyermekes családok között, mindkét határértéket ideálisnak, de legalábbis jónak, elfogadhatónak érzi. Emellett mindig vannak olyanok is, akik véleményüket nem tudják metrikus formában megfogalmazni, s az ideális gyermekszámra vonatkozó kérdésre ilyen válaszokat adnak: (... az ideális gyermekszám annyi) amennyit az Isten ad, amennyi sikerül, amennyit a szülők képesek eltartani stb. Ezeket a "kvalitatív válaszokat" az átlagok kiszámításánál nem lehet figyelembe venni. E megfontolások miatt a gyermekszám-ideálok vizsgálatára másfajta kérdőív-kérdésekkel is kísérleteznek. Ezek általában azon alapulnak, hogy egy konkrét gyermekszám preferálása még nem jelenti, hogy az annál alacsonyabb (vagy magasabb) gyermekszámú családokat az emberek kevésbé tartanak jónak, megfelelőnek. A kérdés maga tehát nem a helyeselt gyermekszám "megnevezésére" irányul, hanem arra, hogy a válaszadók a különböző gyermekszámú családokról nyilvánítsanak véleményt: mennyire tartják jónak, ha egy családban éppenséggel annyi gyermek van.

Az előzőek bizonyosfajta ellenőrzése céljából egy ilyen kérdést kérdőívünkön mi is szerepeltettünk. A válaszadók feladata az volt, hogy a gyermektelen, az egy-, a két-, a három-, valamint a négy- és többgyermekes családokról egyenként mondják meg: mennyire tartják jónak, ha egy házaspárnak éppen annyi gyermeke van. Az előre megadott válaszlehetőségeket ("nagyon jó", "jó", "se nem jó, se nem rossz", "rossz", "nagyon rossz") egy ötfokú skálának foghatjuk fel, amely gyakorlatilag megfelel az ötöstől az egyesig terjedő, iskolai osztályzatoknak, így belőlük osztályzat-átlagok is számíthatók. Az alábbi eredményeket kaptuk:

3. A különböző gyermekszámú családok minősítése

Mennyire tartja jónak azt, ha egy házaspárnak ...	(százalékban)							
	Na- gyon jó	Jó	Se nem jó, se nem rossz	Rossz	Na- gyon rossz	Nem tudja	Osz- tály- zat- átlag	Ösz- sze- sen
nincs gyermeke	0,8	1,8	11,7	31,4	52,6	1,7	1,64	100,0
egy gyermeke van	2,2	31,3	45,2	16,5	3,0	1,8	3,13	100,0
két gyermeke van	23,7	63,6	9,1	1,5	0,4	1,7	4,11	100,0
három gyermeke van	19,1	36,2	27,5	12,1	1,7	3,4	3,48	100,0
négy vagy több gyermeke van	6,1	13,5	27,0	30,8	18,4	4,2	2,56	100,0

A táblázat egyértelműen mutatja, hogy a gyermektelenséget gyakorlatilag nem tartják eszményi állapotnak az emberek.

(Nagyjából ugyanannyian nevezik ezt "nagyon jónak" vagy "jónak", mint amennyien "ideális számként" a "0 gyermeket" jelölték meg.) A kétgyermekes családlétszámot a lakosságnak közel 90 százaléka tartja "nagyon jónak", vagy "jónak". Ám a háromgyermekes családokról már mintegy egyharmadnyival kevesebben vélekednek hasonlóképpen, négy és több gyermek esetében pedig a "rossz", illetve "nagyon rossz" minősítés válik többségi véleményé.

A válaszadók társadalmi-demográfiai hovatartozása csak igen kevésbé befolyásolja ezeket a véleményeket. Az ideális gyermekszám-átlagokhoz hasonlóan ezúttal is a vallásosság mértéke és az iskolázottság a legjobban ható változók, de ez csupán a "háromgyermekes házaspárok" vonatkozásában érzékelhető. A nagyon vallásos emberek körében az országos átlagnál 10 százalékponttal magasabb az aránya azoknak, akik ezt a gyermeklétszámot nagyon jónak, vagy jónak vélik; kerek 65 százalékuk nyilatkozik így, míg a nem vallásosoknak csak 49 százaléka osztja ezt a nézetet. Ami az iskolai végzettséget illeti, a diplomások némileg jobbnak tartják, ha egy házaspárnak több gyermeke van. Míg az ötfokozatos osztályzat-átlag 3,48 a háromgyermekes családokra vonatkozóan, ez iskolázottság szerint 3,44 (8-nál kevesebb osztályt végzettek) és 3,78 (diplomások) között szóródik.

Végül - érthető módon - különbség van aszerint is, hogy a válaszadóknak hány 18 éven aluli, még eltartott gyermekük

van. Ha ilyen korú gyermek legalább három van a családban, akkor nagy az esély arra, hogy ezt a gyermekszámot a szülők nagyon jónak, vagy jónak ítélik: körükben az így gondolkodók aránya az országosnak közel a duplája.

A két kérdezési mód eredményei tehát egybevágnak: ma Magyarországon a gyermektelenséget nem tartják kívánatosnak az emberek, az ideális (vagy "favorizált") gyermeklétszám azonban csak keveseknél jelent többet, mint családonként két gyermeket. Ha például azt a gyermekszám-átlagot számítjuk ki, amire a megkérdezettek a "nagyon jó", vagy a "jó" minősítéset adták, akkor egy 2,26-os átlagot kapunk, ami mindössze egytizeddel marad alatta az ideális gyermekszám-átlagnak.

c) Vélemények a sokgyermekes családokról

A közvéleményben élő gyermekszám-eszményekről alkotott képet egészíthetjük ki annak ismeretével: hány gyermekkel tartanak ma sokgyermekesnek egy családot.

A vélemények összefoglaló mutatója ebben az esetben is egy átlag, amelyet annak a kérdésnek (illetve a reá adott válaszoknak) alapján számítottunk ki: "Hány gyermekes családra gondol, amikor sokgyermekes családról beszélünk?". Ennek értéke 1974 óta 4 és 5 között mozog. A legmagasabb értéket 1974-ben mértük (4,87), ekkor a kérdezettek közel 90 százalé-

ka csak négy vagy több gyermekkel nevezett sokgyermekesnek egy családot. Az így vélekedők aránya 1983-ban 85 százalékra, 1985-ben pedig 73 százalékra csökkent le. Ekkor az volt a legjelentősebb változás, hogy 1983 és 1985 között csaknem megduplázódott, 14-ről 26 százalékra növekedett azok aránya, akik már a háromgyermekes családokat is sokgyermekeseknek tekintették. Ennek okát azzal magyaráztuk, hogy az 1985. évi népesedési intézkedések kiemelt figyelmet fordítottak a három- és többgyermekes családok helyzetére. Az ezt közvetítő tömegkommunikációs közlések így azt sugallták a közvélemény számára, hogy éppenséggel három gyermeknél jelölendő meg az a küszöb, amelynél e családok már a társadalom jelentősebb segítségére szorulnak. Két évvel később, 1987-ben azt tapasztalhattuk, hogy a vélemények kezdenek "visszaállni": azok aránya, akik már a háromgyermekes családokat is sokgyermekesnek nevezik - némileg csökkent (20 százalék körülire), s ez gyakorlatilag 1989-re sem változott.

4. A sokgyermekes családoknak tulajdonított gyermek-
szám alakulása 1974-1989 között

A közvéle- mény-kuta- tás éve	A sokgyermekes családok gyermekszáma								Nem tudja	Ösz- sze- sen	Át- lag
	1	2	3	4	5	6	7	8 vagy több			
1974	-	-	10,9	28,8	31,5	18,5	9,7	.	0,8	100,0	4,87
1983	-	0,5	14,0	33,0	27,0	15,0	4,7	5,0	1,5	100,0	4,76
1985	-	0,8	26,2	37,0	21,7	7,7	1,9	3,7	1,0	100,0	4,33
1987	0,4	0,3	19,4	33,9	27,1	9,7	3,6	5,1	0,5	100,0	4,56
1989	-	0,9	20,1	30,8	27,4	11,6	3,3	5,0	0,9	100,0	4,59

Változatlan a vélemények társadalmi-demográfiai ismér-
vek szerinti differenciálódásának iránya. A nők, az idősebb
életkorúak, a községekben élők, a három- vagy többgyermekesek,
az alacsonyabban iskolázottak, illetve a nagyon vallásos embe-
rek többsége négynél több gyermekre gondol, ha sokgyermekes
szülőkről beszél. A sokgyermekes családok átlagos gyermekszá-
ma a férfiak, a fiatalabbak, a városiak, illetve a nem vallá-
sosak véleménye alapján számítva alacsonyabb az országos át-
lagnál.

5. A sokgyermekes családoknak tulajdonított gyermekszám
 átlaga 1987-ben és 1989-ben

Társadalmi-demográfiai csoportok	1987	1989
Nem		
Férfi	4,39	4,51
Nő	4,70	4,60
Életkor		
18-24 éves	4,59	4,46
25-29 éves	4,39	4,35
30-39 éves	4,17	4,32
40-49 éves	4,42	4,44
50-59 éves	4,71	4,73
60 éves és idősebb	5,05	4,78
Településtípus		
Budapest	4,57	4,38
Városok	4,40	4,42
Községek	4,69	4,83
Iskolai végzettség		
8-nál kevesebb osztályt végzettek	5,19	5,28
8 osztályt végzettek	4,47	4,57
Középiskolát végzettek	4,43	4,27
Egyetemet, főiskolát végzettek	4,21	4,22
Vallásosság		
Vallásosak I.	5,08	4,89
Vallásosak II.	4,60	4,58
Bizonytalanok	4,30	4,50
Nem vallásosak	4,37	4,35
Átlag	4,56	4,59

Érdemes kiemelni, hogy a sokgyermekes családok gyermekszámáról alkotott vélemény érzékeny a megkérdezettek szociális helyzetére is. Míg például az értelmiségi vagy vezető beosztású csoportnál az átlag a családonkénti 4,18 gyermek (ugyanennyi volt 1987-ben is), a nyugdíjasok esetében ez 4,95 (1987-ben 4,86). Ezzel egybevág a vélemények szóródása a válaszadók egy főre jutó jövedelme szerint: minél magasabb az egy főre jutó jövedelem, annál nagyobb az esély arra, hogy az érintettek kevesebb gyermekkel is sokgyermekesnek tartanak egy családot, mint akár az alacsony jövedelműek, akár az országos átlag.

Arra mindegyik vizsgálati évben felfigyelhettünk, mennyire megoszlanak a vélemények abban a kérdésben, hogy "miért vállalkoznak ezek a családok sok gyermekre". Az erről alkotott nézetek, vélekedések három jellegzetes csoportra különülnek el.

Vannak, akik kizárólag arra gondolnak: a sokgyermekes szülők pozitív indítékokból vállalkoznak erre a státusra. A megemlített, pozitív indítékok túlnyomó része arra utal, hogy ezek a szülők gyermekszeretőek. Kisebb arányú annak említése, hogy e szülők gyermekvállalását a hagyományokhoz ragaszkodás, vagy a vallásos beállítódás vezérli. Azt is említik, hogy a szülők ilyenkor azt tartják szem előtt: öregségükre maradjon támaszuk; biztosabb legyen, hogy fiuk is, lányuk is születik.

A másik végletet azok jelentik, akik szerint a sok gyermek vállalásának kizárólag csak negatív indítékai vannak. A megemlített negatív indítékok mintegy fele arra utal, hogy a sokgyermekes szülők anyagi érdekekből, szociális kedvezmények megszerzése miatt vállalkoznak ennyi gyermekre. További jelentős arányt képviselnek azok, akik szerint e szülők tudatlanok, nem ismerik a védekezés módszereit, vagy pedig felelőtlenek, több gyermekre vállalkoznak, mint amennyit eltartani képesek.

Végül a vélekedések harmadik típusánál a sokgyermekes szülőknek pozitív és negatív indítékokat egyaránt tulajdonítanak, arra hivatkozva, hogy közöttük "ilyenek is - olyanok is vannak".

Az eredmények szerint a sokgyermekes szülők gyermekvállalási attitűdjeinek a megítélésében a közvélemény erősen megoszlik e három típus között. A kérdésről általában mindenkinek van véleménye (a "nem tudom" választ adók aránya általában 1-2 százalék körüli), s a szokásos megoszlás azt tükrözi, hogy az emberek kb. egyharmada kizárólag pozitív, egyharmada kizárólag negatív, s ugyanekkora aránya pozitív és negatív véleményeket egyaránt deklarál e családokról. A válaszok tartalmi elemzése során azonban már korábban felfigyelhetünk arra, hogy a vélemények nem mentesek bizonyosfajta politikai-ideológiai töltettől sem. Ami például a sokgyermekes szülők negatív megítélését illeti, azt többfajta előítéletes-

ség is motiválja. Közülük egyik legszámottevőbb, hogy "sokgyermekes családokról" beszélve sokan kizárólag, vagy főként a cigány etnikumra gondolnak. A megkérdezettek kerek háromnegyede vélekedik úgy, hogy a sokgyermekes családok a lakosság meghatározott rétegeiben, csoportjaiban koncentrálnának, s ezek túlnyomó többsége ekkor a cigányokra gondol. Előítéletesség érezhető ki azonban abból a véleményből is, hogy a sokgyermekes szülők kizárólag szociális kedvezmények elérése miatt vállalkoznak az átlagosnál nagyobb számú gyermekekre. Ez a vélemény különösen felerősödött a személyi jövedelemadó bevezetésének hírére (1987 végére), amikor a kormányzat - állást foglalva a személyi vagy családi jövedelemadózás alternatívájával kapcsolatos vitákban - arra tett ígéretet, hogy a gyermekes családok SZJA-ból származó hátrányait szociális juttatásokkal kárpótolja. Ekkor elterjedt az a nézet is, hogy az áremelkedés miatt ugyancsak nehéz helyzetbe került "rendes", "normális" (értsd: egy-, kétgyermekes) családoknak azért "nem jut több", mert a forrásokat a felelőtlenül sok gyermeket vállaló szülők megsegítésére "kell" fordítani. Lényegében mindkét, előítéletesnek mondható attitűd tükröződött abban, hogy 1985-1987 között érzékelhetően lecsökkent (37 százalékról 23 százalékra) azok aránya, akik a sokgyermekes családokról kizárólag pozitívan gondolkodtak. Az előítéletesség növekedésétől még a magukat nagyon vallásosnak mondó emberek sem voltak mentesek.

Az elmúlt két, főként egy évben azonban - úgy tűnik - ez a tendencia megállt. Jóllehet - hasonlóan az 1987-ben tapasztalthoz - összességében még mindig a negatív vélemények bizonyos mértékű túlsúlyáról beszélhetünk, a pozitív, toleráns attitűdök növekedni látszanak:

A sokgyermekes szülők gyermekvállalásának megítélése a
véleménnyel rendelkezők válaszai alapján

(százalékban)

Év	A sokgyermekes szülők gyermekvállalását			Össze- sen
	csak pozitívan	csak negatívan	részben pozitívan, részben negatívan	
	m e g í t é l ő k a r á n y a			
1985	37	34	29	100
1987	23	38	39	100
1989	30	39	31	100

Ezt a változást a magunk részéről azzal magyarázzuk, hogy az életszínvonal elmúlt években bekövetkező csökkenése ma már olyan mértékű, hogy nemcsak a "sok-", hanem a két-, kivált háromgyermekes családok helyzetét is szinte ellehetetlenítette. (Tizenegy ún. "hátrányos" szociális csoportot rangsorolva az emberek 54 százaléka tartja "nagyon súlyosnak",

további 37 százaléka pedig "súlyosnak" a sokgyermekes családok helyzetét, s ennél kedvezőtlenebb pozíciója a vélemények szerint csak a csökkent munkaképességűeknek és a magányosan élő öregeknek van.) Ez kétségtelenül növelte a nagycsaládok iránt érzett toleranciát az emberekben. Az okokhoz hozzájárulhatott az is, hogy az 1989-ben újonnan megalakult politikai pártok legtöbbször programjában kiemelt figyelmet fordított a családok szerepére, közülük néhány pedig - részben vallásos indíttatásból, részben a népességfogyás megállítása miatti aggodalomtól vezérelve - különösen gondosan foglalkozott a nagycsaládok problémáival. Valószínűleg ez utóbbi tükröződhet abban, hogy e családok pozitív megítélése nem csak a vallásos emberek körében nőtt meg, hanem a leginkább politizáló rétegekben is: a budapesti lakosok, a felsőfokon iskolázottak, illetve a fiatalabb korcsoportokhoz tartozók körében.

6. A sokgyermekes szülők gyermekvállalásának megítélése
a főbb társadalmi-demográfiai csoportokban
1987-ben és 1989-ben

(százalékban)

Társadalmi- demográfiai csoportok	Év	A sokgyermekes szülők gyermekvállalását			Össze- sen
		csak pozitívan	csak negatívan	részben pozitívan, részben negatívan	
		é r t é k e l ő k			

N e m

Férfi	1987	21	42	37	100
	1989	28	41	31	100
Nő	1987	24	35	41	100
	1989	32	37	31	100

É l e t k o r

18-24 évesek	1987	36	26	38	100
	1989	40	23	37	100
25-29 évesek	1987	21	29	50	100
	1989	35	30	35	100
30-39 évesek	1987	22	36	42	100
	1989	28	38	34	100
40-49 évesek	1987	21	38	41	100
	1989	24	39	37	100
50-59 évesek	1987	23	40	37	100
	1989	21	55	24	100
60 évesek és idősebbek	1987	20	50	30	100
	1989	36	42	22	100

T e l e p ü l é s t í p u s

Budapest	1987	29	22	49	100
	1989	47	20	33	100
Város	1987	23	34	43	100
	1989	26	40	34	100
Község	1987	20	50	30	100
	1989	32	26	37	100

Társadalmi- demográfiai csoportok	Év	A sokgyermekes szülők gyermekvállalását			Össze- sen
		csak pozitívan	csak negatívan	részben pozitívan, részben negatívan	
		é r t é k e l ő k			

I s k o l a i v é g z e t t s é g

8 osztálynál kevesebbet végzettek	1987	20	58	22	100
	1989	28	55	17	100
8 osztályt végzettek	1987	22	42	36	100
	1989	28	44	28	100
Középiskolát végzettek	1987	29	20	51	100
	1989	32	26	42	100
Egyetemet, főiskolát végzettek	1987	20	25	55	100
	1989	37	26	37	100

V a l l á s o s s á g

Vallásosak I.	1987	25	53	22	100
	1989	37	42	21	100
Vallásosak II.	1987	21	40	39	100
	1989	29	43	28	100
Bizonytalanok	1987	34	32	34	100
	1989	38	21	41	100
Nem vallásosak	1987	22	32	46	100
	1989	28	36	36	100
Összesen	1987	23	38	39	100
	1989	30	39	31	100

Az adatsorok ismeretében az elmondottakhoz még annyit érdemes hozzáfűzni, hogy észrevehetően csökkent a bizonytalanabb, "ilyenek is - olyanok is vannak" vélemények aránya 1987-hez képest. Ez egy-két kivételtől eltekintve szinte mindig a pozitív attitűdök aránynövekedését jelentette. Egy-egy esetben megnőttek (néhány százalékponttal) a negatív véleményarányok is. Ennek talán az lehet a magyarázata, hogy ma többen vannak olyanok, akik hajlandók szélsőségesebb véleményeket deklarálni, mint a korábbi években. Két évvel ezelőtt az "ilyenek is - olyanok is vannak" válaszlehetőség egyfajta válaszadói stratégiaként (is) szolgálhatott egyeseknél, hogy negatív véleményüket kissé leplezzék.

Ha már szóba hoztuk a személyi/családi jövedelemadó alternatíváját, meg kell mondani, hogy ebben a kérdésben kifejezetten megoszlik a közvélemény. Az elmúlt év végén, 1989 utolsó hónapjában ugyanannyian szavaztak volna a családi pótlék emelése, mint a gyermekszámtól függő adókedvezmények mellett. Úgy tűnik, ezzel a variációk - változékony adórendszerünkben - nem teljesen világosak a közvélemény előtt. A megkérdezettek közel 30 százaléka például egyenesen azt szeretné, ha mindkét változat megvalósulna. Ez érthető is, hiszen a többség nem a szociális támogatások adminisztratív megoldási formáin töpreng, hanem úgy vélekedik, hogy sokkal több embernek lenne szüksége - bármilyen jogcímen és forrás-

ból - szociális segítségre. A hiedelmek szerint 1989-ben 100 ember közül kb. 17-18 részesült ilyesmiben, de úgy gondolják, hogy kétszer annyian, minden 100 emberből legalább 34-35-en szorulnának támogatásra.

Nincsen egységes állásfoglalás abban sem, hogy a társadalomnak milyen formában és mekkora részt kellene vállalnia a gyermekek felnevelési költségeiből. Azt csak kevesen gondolják, hogy ez főként (vagy kizárólag) csak a társadalom, vagy csak a szülők gondja. Ami pedig a munkamegosztást illeti a társadalom és a szülők között: többen voksolnak arra, hogy a nagyobbik részt a szülőknek kell fedezniük (45 százalék), és kevesebben arra, hogy a költségek egyenlő megosztása lenne kívánatos a szülők és a társadalom közt (33 százalék). Ez utóbbi - érthető módon - elsősorban a fiatalabb életkorúak, valamint azon szülők véleménye, akik jelenleg is legalább három, vagy annál több gyermek eltartásáról gondoskodnak.

2. VÉLEMÉNYEK A NŐK EGYENJOGÚSÁGÁRÓL, A NŐK CSALÁDI ÉS MUNKAHELYI SZEREPEINEK KONFLIKTUSAIRÓL

A nők helyzetének, társadalmi szerepének változásai hatást gyakorolnak a népesedési helyzet, mindenekelőtt a termékenység alakulására. Ezért az ún. "nőkérdés" nemcsak a család-szociológiai, társadalompolitikai kutatásoknak áll középpontjában világszerte már hosszú ideje, hanem a demográfiai szak-kutatásoknak is. Sok olyan demográfiai jelenség van - pl. a házasságok-válások alakulása, a termékenységre, gyermekvállalásra ható tényezők stb. -, amelyek természetének, a bennük újonnan kialakuló tendenciáknak megértéséhez a női szerepekben bekövetkezett változások is magyarázatul szolgálhatnak. Ismert, hogy a női egyenjogúságnak, mint a társadalmi fejlődés kiemelkedő vívmányának megvalósulása nyomán igen sokfajta konfliktus keletkezett; a női munkavállalás elterjedése, a nők iskolai végzettségének növekedése gyökeresen megváltoztatta a családi élet hagyományos szerkezetét is. A nők - munkavállalásuk miatt - nem tudnak maradéktalanul eleget tenni anyai, családi kötelezettségeiknek, a társadalom pedig a legnagyobb erőfeszítések mellett sem tudja intézményesen (pl. gyermekintézmények, szolgáltatások révén) ellátni azokat a funkciókat, amelyek a családi élet privát szférájában kifejezetten az anyai, a női szerep tökéletes érvényesülését tennék szükségessé. Így van ez a miénknél jóval fejlettebb és nagyobb

szociális biztonságot nyújtó országokban is. Magyarországon ezek a problémák talán még kiélezettebben jelentkeznek. Részben azért, mert az ún. családi szolgáltatások gyengék vagy megfizethetetlenek, részben pedig, mert a munkavállalás sok nő számára nem "választott alternatíva" (legalábbis abban az életciklusban, amikor kisgyermekeket nevelnek), hanem gazdasági kényszerűség.

A "nőkérdés" a közgondolkodásban sem mentes konfliktusoktól, gondolati feszültségektől. Ennek vizsgálata feltétlenül beletartozik a népesedési kérdésekkel kapcsolatos közvélemény-kutatások tematikájába. A közvélemény ugyanis kifejezi azokat a - többség által elfogadott, deklarált, helyeselt - normatívákat, amelyekhez az emberek magatartásukat végső soron valamiképpen "hozzáigazítják", így e kutatások eredményeiből bizonyos mértékig következtetni lehet a magatartások várható alakulására is. Úgy tűnik azonban, hogy ezek a normatívák ma meglehetősen ellentmondásosak. Általánosan elfogadottá vált, hogy a nők bekapcsolódása a társadalmi munkamegosztásba, szakképzettségük növekedése, a közéletben való, növekvő részvételük - szükséges és kívánatos folyamat. (Egyébként is - nehezen képzelhető el, hogy a nők "nagyobb egyenjogúságot" tudnának elérni akkor, ha mindettől távolmaradnának.) A szülőket elsősorban ez indítja arra, hogy leányaikat önállóságra, pénzkeresetre, szakmára, pályára orientálják. De erre

indítja őket az is, hogy jól tudják: ma gyakorlatilag minden, a felnőtt generációba belépő nő rákényszerül a munkavállalásra. Bármi is a mögöttes motívum, az kétségtelen, hogy a fiatal nők nagy többsége saját, önálló családi életét többnyire kellő családi minták, ismeretek hiányában kezdi el. Ezeket szüleik mellett kellett volna elsajátítaniok, de erre nemcsak azért nem volt módjuk, mert a tanulás miatt ettől a szülők megkímélték őket, hanem azért is, mert gyakran már a szülői generáció sincsen birtokában ilyesfajta ismereteknek. A családszociológiai vizsgálatok tanulságai szerint ez egyik fő forrása az ún. házastársi konfliktusoknak. Néhány évtizeddel ezelőtt a női egyenjogúság propagandája e konfliktusok feloldására részben azt a megoldást ígérte, hogy a gyermeknevelés és a háztartási munkáktól a nők, a családok különböző közösségi szolgáltatások révén megszabadulnak, részben pedig azt javasolta, hogy e tennivalókat - az egyenjogúság jegyében - a házastársak osszák meg egymás között. Ma azonban az a helyzet, hogy az életszínvonal csökkenése, a növekvő drágaság miatt egyre nagyobb terhet jelent a háztartás ellátása (a családok nagyjából részben visszatértek a hagyományos főzésre, befőzésre, szabás-varrásra, a lakás házilagos renoválására stb.). Ezek a feladatok többnyire a munkavállaló nőket terhelik, mivel a férfiak különmunkát végeznek. Így a korábban sokat hangoztatott "egyenlő családi-háztartási munkamegosztás" is illuzórikussá vált. Érthető, hogy a közgondolkodásban ma

egyre elfogadottabbá válik az a nézet, amely szerint "kevesebb probléma lenne, ha a nőknek nem kellene dolgozniok", s hogy "a női egyenjogúság nem azon múlik: vállal-e házon kívül is munkát egy nő, vagy sem". Meg kell mondani, hogy mindez elég szomorú a női egyenjogúság elvének érvényesülésére nézve: az anyai hivatás és a munkavállalás alternatívái közti választás lehetősége a valóságtól egyre messzebbre kerülni látszik.

Nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy nálunk a "nőkérdéssel" összefüggő gondolati feszültségek keletkezésének történelmi hagyománya is van. Az 1950-es években deklarált voluntarista "egyenjogúság-elv" egy olyan ideológiára építkezett, amely a nők biológiai sajátosságait, valamint a családi életben és a gyermeknevelésben betöltött szerepét háttérbe szorította, s az egyenjogúságot, mint a férfiakkal minden tekintetben "egyformaságot" értelmezte. Ez a közgondolkodásban inkább ellenérzést keltett, meglehetősen ellentmondásossá téve az egyenjogúság fogalmát, s lassítva annak gondolati elfogadását. Az elmondottak ismeretében nem érdektelen tehát a kérdés: miként csapódik le mindez napjaink közgondolkodásában, hogyan értelmezik ma az emberek az ún. női egyenjogúságot.

E problémakör vizsgálatával először egy 1985-ben készített közvélemény-kutatásunk foglalkozott. (Vö. S. Molnár-Pataki: Közvélemény-kutatás népesedési kérdésekről - 1985. KSH Népeségtudományi Kutató Intézet Közleményei, 65. sz., 1987/2.)

Megállapítottuk, hogy a 80-as évek közepén a közvélemény erősen megoszlott a női munkavállalás kérdésében; sokan voltak, akik a nők hagyományos családi szerepének folytatását helyeselték. A legtöbben azt tartották volna kívánatosnak, ha a nők eldönthetnék: dolgozni kívánnak-e, vagy gyermekneveléssel foglalkozni, ha ebben nem a gazdasági kényszer lenne az elsődleges. Általánosnak volt mondható az a nézet, hogy egy nő akkor is "egyenjogú" lehet, ha nem vállal munkát, nincs munkaviszonya. Kutatásunkban felvetettük, hogy - amennyire a társadalmi-gazdasági tényezők közeljövőben várható alakulása belátható - vajon az új gazdasági tendenciák miként fognak visszahatni a női egyenjogúság megítélésére. Ennek kontrollálására négy évvel később, 1989 végén nyílt lehetőségünk.

A vizsgálat módszeréül 1985-ben azt választottuk, hogy a kérdőívben összesen 22 olyan kijelentést fogalmaztunk meg, amelyek valamilyen vonatkozásban kiélezett formában érintették fő problémánkat. Ezek összeállításában segítségünkre voltak korábbi közvélemény-kutatási tapasztalatok, továbbá a mindennapi életben előforduló, közhelyszerű megfogalmazások, sztereotípiák. Összegyűjtésüknél sokat meríthettünk az e kérdéseket tárgyaló, a tömegkommunikációs eszközök által közvetített vitákból, közönségmegnyilvánulásokból (kiemelten a Nők Lapja c. hetilap ún. tematikus vitáiból) is.

Ami a kijelentések tartalmát illeti, ezek legnagyobb része a nők munkahelyen végzett munkája, elfoglaltsága és a gyermekvállalás, gyermeknevelés összefüggéseit érintette, ugyancsak több foglalkozott magával a női egyenjogúság-fogalom értelmezésével. Érintettük a gyermekes anyák munkahelyeken történő megítélésének problémáit, továbbá vizsgáltuk azt is: mennyire erős a közvéleményben a hagyományos "felelőség-szerep" igénye.

A kérdezettek feladata az volt, hogy mindegyik kijelentésről mondják meg: egyetértenek-e azzal, vagy nem értenek egyet. Ha a megkérdezett egyáltalán nem tudott dönteni, választ "bizonytalanak" kellett jelölni. A "nem tudja"-választ pedig kizárólag akkor jelölhették a kérdezők, amikor a megkérdezett személy ilyen választ adott.

Ezt a módszert alkalmaztuk négy évvel később, 1989-ben is. A 22 kijelentésből álló kérdés-blokkot változatlan formában szerepeltettük a kérdőívben.

Tekintsük át először a kijelentések listáját, valamint a reájuk adott válaszok alapmegoszlásait. Az "egyetértő" és "nem egyetértő" vélemények egymáshoz viszonyított arányából ún. "e g y e t é r t é s i i n d e x e t" számítottunk, amelyet a táblázat ugyancsak tartalmaz.

Az index értelmezéséhez: Értéke egy -100-tól +100-ig terjedő skálán mo-

zog. Ha ez 0 körül van, az egyetértő/nem egyetértő vélemények aránya közel azonos, vagyis ilyenkor oszlanak meg legjobban a vélemények. Ahol az érték +50 feletti, ott az egyetértő vélemények vannak döntő többségben. Az 50 alatti, de még pozitív értékek ugyancsak ezek túlsúlyát jelzik, de az előzőnél kisebb mértékűt. Ha pedig az index értéke negatív (és értéke minél kisebb), annál inkább az adott kijelentést ellenző vélemények túlsúlyáról van szó.

(százalékban)

Kijelentések	Egyet- ért	Nem ért egyét	Bizony- talan	Nem tudja	Össze- sen	Index
1. Csak az a gyermek kap igazán jó nevelést, akinek az anyja otthon van, nem dolgozik						
1985:	27	61	10	2	100	-38,6
1989:	40	41	17	2	100	- 1,2
2. Egy nőnek fontos, hogy ha jól keres a férje, akkor se legyen ráutalva, anyagiilag független legyen						
1985:	48	38	11	3	100	11,6
1989:	51	30	16	3	100	25,9
3. Az a baj, hogy a férfiak nem tudnak segíteni a háztartásban, a gyerekek körül, mert túl sokat kell dolgozniok						
1985:	39	47	12	2	100	- 9,3
1989:	53	27	17	3	100	32,5

Kijelentések	Egyet- ért	Nem ért egyét	Bizony- talan	Nem tudja	Össze- sen	Index
4. Nem kellene olyanokat támogatni, akik felelőtlenül nagyon sok gyermeket szülnek						
1985:	46	40	11	3	100	6,9
1989:	41	36	20	3	100	6,5
5. Igazuk van a nőknek, ha nem akarnak otthon maradni, ha emberek közt akarnak lenni						
1985:	64	21	12	2	100	50,0
1989:	53	24	20	3	100	37,7
6. Kevesebb lenne a válás, ha a nők csak a gyermekneveléssel, a háztartással foglalkoznának, nem járnának el dolgozni						
1985:	38	49	9	4	100	-12,6
1989:	48	38	11	4	100	11,6
7. Amíg a gyerek általános iskolás, minden nő szívesen otthon maradna, ha a gyermeknevelést megfizetik						
1985:	52	26	11	4	100	38,8
1989:	72	15	10	3	100	65,5
8. A nők is szeretnék hasznosan élni, szakképzettségüknek megfelelő munkát végezni						
1985:	87	3	7	3	100	93,3
1989:	82	4	11	4	100	90,7

Kijelentések	Egyet- ért	Nem ért egyét	Bizony- talan	Nem tudja	Össze- sen	Index
9. Jó lenne, ha a férj egyedül is el tudná tartani a családját és a feleség csak a családnak élne						
1985:	63	24	11	2	100	44,8
1989:	75	12	10	3	100	72,4
10. Ma olyan nehéz a gyermekek felnevelése, hogy a nők akkor sem vállalkoznának több gyerekre, ha nem kellene dolgozniuk						
1985:	33	50	12	5	100	-20,5
1989:	48	28	19	5	100	26,3
11. A munkahelyeken annyi baj van a kisgyermekes anyukákkal, hogy jobb lenne, ha otthon maradnának						
1985:	43	37	14	6	100	7,5
1989:	55	22	17	6	100	42,9
12. Nevelési szempontból jó, ha a gyerek azt látja: az anyja is dolgozik, hasznos munkát végez						
1985:	73	15	9	3	100	65,9
1989:	52	24	19	5	100	36,8
13. A gyerekes anyáknak több munkahelyi kedvezmény járna, mivel a gyermeknevelés az ország jövőjét szolgálja						
1985:	75	12	9	4	100	72,4
1989:	74	9	13	4	100	78,3

Kijelentések	Egyet- ért	Nem ért egyét	Bizony- talan	Nem tudja	Össze- sen	Index	
14. Nem lenne jó, ha fi- zetést adnának a gye- reknevelésért, mert az visszakényszeríténé a nőket a fakanálhoz							
	1985:	32	46	16	6	100	-17,9
	1989:	27	50	17	6	100	-29,9
15. Mindenkinek magánügye, hogy hány gyermeket akar, az állam ebbe nem szólhat bele							
	1985:	87	5	6	2	100	89,1
	1989:	89	3	5	3	100	93,5
16. Egy családon belül más a férj és más a feleség dolga, nem való, hogy a háztartást, a gyermek- gondozást a férfi lássa el							
	1985:	38	46	13	3	100	- 9,5
	1989:	32	45	20	3	100	-16,9
17. Nem kellene még a munka- helyeken is kedvezménye- ket adni, mert valakinek gyereke van							
	1985:	20	68	7	5	100	-54,5
	1989:	17	66	12	5	100	-59,0
18. A női egyenjogúság nem azon múlik, hogy egy nő dolgozik-e, vagy a gye- rekeket neveli otthon							
	1985:	74	13	7	6	100	70,1
	1989:	74	12	8	6	100	72,1
19. Az a nő, aki kizárólag a gyermekneveléssel, a háztartással foglalkozik, nem tud lépést tartani a világgal, lemarad							
	1985:	36	50	9	5	100	-16,3
	1989:	32	48	15	5	100	-20,0

Kijelentések	Egyet- ért	Nem ért egyét	Bizony- talan	Nem tudja	Össze- sen	Index
20. Nem tud teljesértékű munkát végezni az a nő, akinek a figyelmét a gyermeknevelés is lekötöti	1985: 38	46	11	5	100	- 9,5
	1989: 36	43	17	4	100	- 8,9
21. Több gyerek születne, ha a nőknek nem kellene dolgozniuk	1985: 39	44	11	5	100	- 6,0
	1989: 44	35	17	4	100	11,4
22. Az a baj, hogy a nőknek ma már fontosabb a munkájuk, mint az, hogy több gyerekük legyen	1985: 43	33	19	5	100	13,2
	1989: 44	29	21	6	100	20,5

Az 1985. évi közvélemény-kutatás eredményeinek elemzésénél azt a logikát követtük, hogy először egy tartalmi áttekintést készítettünk arról: mely kérdések azok, amelyekben többé-kevésbé konszenzus alakult ki a lakosságban, s mely kérdések, milyen tartalmak azok, amelyekben a vélemények erősen (vagy kisebb mértékben) megoszlanak. Ezt követte annak vizsgálata, hogy milyen tényezők (a válaszadók mely társadalmi-demográfiai paraméterei) osztják meg legjobban a véleményeket. E célból mindegyik kijelentés véleménymegoszlásaira lépésenkénti regresszió-analízis készült közel 60 változó bevonásával. Végül

figyelmünket arra fordítottuk, hogy vajon miféle jellegzetességet mutat a vélemények szerveződése, struktúrája, melyek azok a kijelentések, amelyek elfogadása és/vagy elutasítása szisztematikusan együtt jár, s melyek azok, amelyek iránt ugyanakkor kisebb a fogékonyság. E célból főkomponens-elemzés készült.

Mivel a véleményváltozások természetéről nehéz átfogó képet kapni oly módon, hogy az egyes kijelentésekre kapott válaszmegoszlásokat mind a huszonnégy esetben egyenként és külön-külön vetjük egybe, célszerűnek tűnik továbbra is ezt a gondolatmenetet követni.

a) Miben volt konszenzus és miben oszlottak meg a vélemények 1985-ben és 1989-ben?

A véleménymegoszlások e két típusának megkülönböztetéséhez az ún. egyetértés-indexet használhatjuk. Eszerint konszenzus azokban a kérdésekben (kijelentésekben) tapasztalható, amelyeknél az index értéke +50 (-50), vagy annál magasabb, ami - mint erről korábban szó volt - az egyetértő vélemények erős többségét jelzi.

Áttekintve az ilyen kijelentések tartalmát, már 1985-ben is azt állapíthatjuk meg, hogy az egyenjogúság eszménye gyakorlatilag mindenki számára elfogadott érték, normatíva. Ez

fejeződik ki a 8. és a 18. sz. kijelentésekkel való egyetértés magas arányában; e kérdésekben a vélemények 1989-re lényegében változatlanok maradtak:

- A nők is szeretnék hasznosan élni, szakképzettségüknek megfelelő munkát végezni (index: 93,3; 90,7)
- A női egyenjogúság nem azon múlik, hogy egy nő dolgozik-e, vagy a gyerekeit neveli otthon (index: 70,1; 72,1)

Általánosnak mondható a társadalmi egyetértés a gyermekvállalás joga és a gyermeknevelés társadalmi segítése kérdésében is. A legtöbb ember azzal ért egyet, hogy "a gyermekvállalás magánügy, amibe az állam nem szólhat bele" (15. sz.), ám - minthogy a gyermeknevelés az ország jövőjét szolgálja - a gyermekes anyáknak több munkahelyi kedvezmény járna (13. sz.). Ezekről a témákról 1989-ben is változatlanul így vélekedett a többség. (Indexek: 15. kijelentésnél 89,1 - 93,5; 13. kijelentésnél 72,4 - 78,3.) Mindkét megkérdés alkalmával elvetették azt a - nem kis mértékben előítéletes - kijelentést, mely szerint "nem kellene még a munkahelyeken is kedvezményeket adni azért, mert valakinek gyermeke van" (17. sz., index: -54,5 — -59,0).

A harmadik témakör, amelyben konszenzus mutatkozott: a munkavállalás vagy otthon maradás alternatívái közötti szabad

választás lehetőségének igenlése. Az e nézettel egyetértők aránya a két közvélemény-kutatás közt eltelt időszakban igen számottevően megnövekedett, ami egyértelműen azokra az okokra vezethető vissza, amelyekről e fejezet bevezetőjében szóltunk. Ezt reprezentálják a következő kijelentések és indexek:

- Jó lenne, ha a férj egyedül is el tudná tartani a családját, és a feleség csak a családjának élne (9. sz. index: 44,8; 72,4)
- Amíg a gyermek általános iskolás, minden nő szívesen otthon maradna, ha a gyermeknevelést megfizetnék (7. sz. index: 38,8; 65,5)

A kijelentésekben megfogalmazott problémák nagyobbik részére az jellemző, hogy azokról a vélemények meglehetősen megoszlanak vagy éppenséggel elbizonytalanodnak. (Az ún. bizonytalan vélemények aránya - mint az a táblázatban látható - egy-egy kijelentés esetében számottevő, s négy év alatt még emelkedett is. Nem ritka, hogy elsősorban a diplomások közt, feltehetően kevésbé kategórikus, differenciáltabb véleményalkotásuk miatt.) Tartalmilag azonban mégis szétválaszthatjuk őket két nagyobb csoportra.

1. Az egyikhez azok tartoznak, amelyek a női munkavállalásnak a családi életre gyakorolt hatását érintik. Ezek

De megfordult a vélemények iránya akkor is, amikor a kijelentést így fogalmaztuk:

	<u>1985</u>	<u>1989</u>
- Ma olyan nehéz a gyermekek felnevelése, hogy a nők akkor sem vállalkoznának több gyermekre, ha nem kellene dolgozniok		
(10. sz.)	egyért 33%	48%
	nem ért egyet 50%	28%
	index: <u>-20,5</u>	<u>26,3</u>

Ha pusztán a számokat nézzük, azt mondhatnánk: a második esetben (10. sz.) nagyobb a vélemények változása. Kérdés az is, hogy mi az oka ennek az ellentétes állásfoglalásnak. Nézetünk szerint ez a 10. sz. kijelentés kezdő mondatának "húzó-hatásával" magyarázható. A gyermekek felnevelése ma valóban nagyon nehéz, s nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy a két adatfelvétel közötti időszakban emelkedtek többszöröse a gyermekruházati cikkek, került bevezetésre a személyi jövedelemadó, ami az eltartott gyermekek számát nem veszi figyelembe, továbbá általánosságban is folyamatosan csökkent az életszínvonal, növekedett a drágaság. Valószínűleg nem áll távol a valóságtól, ha a kétfajta véleménymegoszlást úgy interpretáljuk: ma sokan hajlanak arra, hogy a gyermekszám korlátozása gazdasági kényszerűség, ami oldódna, ha a családok lemondhatnának az asszony keresetéről.

és		<u>1985</u>	<u>1989</u>
-	Csak az a gyermek kap igazán jó nevelést, akinek az anyja otthon van, nem dolgozik (1. sz.)		
	egyért	27%	40%
	nem ért egyet	61%	41%
	<u>index:</u>	<u>-38,6</u>	<u>-1,2</u>

Érzékelhetően megváltozott a vélemények iránya a női munkavállalás és a válások gyakorisága közötti összefüggés megítélésében:

		<u>1985</u>	<u>1989</u>
-	Kevesebb lenne a válás, ha a nők csak a gyermekneveléssel, a háztartással foglalkoznának, nem járnának dolgozni		
	egyért	38%	48%
	nem ért egyet	49%	38%
	<u>index:</u>	<u>-12,6</u>	<u>11,6</u>

Természetesen nem tételezhető fel, hogy a munkavállalás és a válási gyakoriság között ennyire szoros összefüggés lenne. Az ilyesfajta összefüggés meglétét valló vélemények tartalma inkább az, hogy "kevesebb lenne a családi konfliktus, ha a nőknek nem kellene eljárniok dolgozni" - s úgy tűnik hogy ez az attitűd erősödni látszik a közgondolkodásban.

Egyáltalán - általánosságban is elgondolkoztató, hogy a véleményváltozások (ahol ilyeneket megfigyelhattünk) tendenci-

ájukban a hagyományos családi életforma iránti igény erősödését jelzik. Úgy gondoljuk, ennek csak egyik oka, hogy a családi élet feltételei nehezedtek, ami egyre nyomasztóbb a dolgozó nők számára. A másik ok a 80-as évek második felében (és napjainkban) végbemenő, először lassabb, majd felgyorsuló társadalmi-ideológiai változásokban keresendő. Mint az első fejezetben arról szó volt, elég számottevően növekedett a válásosságukat deklarálók aránya, s tudott, hogy a vallásos emberek jobban ragaszkodnak a családi hagyományokhoz, mintákhöz is. Emellett - főként 1989-ben - számos, a családcentrikus szemléletmódot erőteljesen preferáló társadalmi, politikai pártprogram került nyilvánosságra, amelyekkel - mint azt a választások eredményei is mutatták - a lakosság jelentős hányada szívesen azonosul.

2. A kijelentések másik nagyobb tartalmi csoportját - ezekben a vélemények ugyancsak megoszlanak (az egyetértés-index értékei elég alacsonyak) - azok alkotják, amelyekben a női egyenjogúsággal kapcsolatos, inkább közhelyszerűnek nevezhető sztereotípiák fogalmazódnak meg: igénylik-e a nők az anyagi függetlenséget, vagy sem; tud-e teljesértékű munkát végezni egy kisgyermekes anya; való-e a férfiaknak a háztartással foglalkozni; lemaradnak-e a világtól azok az asszonyok, akik nem dolgoznak stb. stb. Az elmúlt egy-két évtizedben e témakörök rendre előkerültek a tömegkommunikációban, a külön-

böző közönségvitákban, olvasói levelekben, s különlegesen meg-
feleltek annak, hogy a viták résztvevői a demagógia eszközei-
vel is élve előnyben tüntessék fel saját választásaikat; a
kizárólagos anya-szerepet vállaló nők elítélik "karrierista",
"törtető" társaikat, a munkavállalók pedig lebecsülik azo-
kat, akik "csak" otthon dolgoznak. E témakörök kultiválása,
előtérbe állítása igen alkalmasnak bizonyult a női egyenjogú-
ság mélyebb problémáinak elfedésére, felszínes kezelésére.

A "pártolók" és "ellenzők" - társadalmi összetételüket
tekintve lényegesen nem különböző - két tábora közel azonos
arányú volt 1985-ben és 1989-ben egyaránt. (Azzal az eltérés-
sel, hogy 1989-ben kissé jobban "húztak" a nők otthon maradá-
sának preferálása irányába, egyben ezek a kérdéskörök azok
is, amelyekben az ún. "bizonytalan" vélemények észrevehetően
megnövekedtek.) Az index-értékek azonban mindegyik esetben a
-50 — +50 tartományán belül maradtak.

	I n d e x e k	
	<u>1985</u>	<u>1989</u>
- A munkahelyeken annyi baj van a kisgyermekes anyukákkal, hogy jobb lenne, ha otthon maradnának (11. sz.)	7,5	42,9
- Nem lenne jó, ha fizetést adnának a gyereknevelésért, mert az visz- szakényszerítené a nőket a faka- nálhoz (14. sz.)	-17,9	-29,9

	Indexek	
	<u>1985</u>	<u>1989</u>
- Egy családon belül más a férj és más a feleség dolga, nem való, hogy a háztartást, a gyereknevelést a férfi lássa el (16. sz.)	-9,5	-16,9
- Az a nő, aki kizárólag gyermekneveléssel, háztartással foglalkozik, nem tud lépést tartani a világgal, lemarad (19. sz.)	-16,3	-20,0
- Nem kellene olyanokat is támogatni, akik felelőtlenül nagyon sok gyereket szülnek (4. sz.)	6,9	6,8
- Egy nőnek fontos, hogy ha jól keres is a férje, akkor se legyen ráútalva, anyagilag független legyen (2. sz.)	11,6	25,9
- Az a baj, hogy a nőknek ma már fontosabb a munkájuk, mint az, hogy több gyerekük legyen (22. sz.)	13,2	20,5

Meg kell jegyezni azonban, hogy igazságtalanok lennének, ha a fenti kijelentésekben megfogalmazódó problémákat kizárólag mint felszíni, ha úgy tetszik, "mondvacsinált" problémáknak tartanánk. A véleményeket valószínűleg differenciálják az egyéni tulajdonságok, a személyiség attitűdjei és hajlamai is, amelyeket ún. kemény változókkal nem tudunk befogni. Ilyen attitűd például az, hogy valaki az anyaságot, a gyermeknevelést tekinti-e kizárólagos hivatásának, vagy a munkában, szak-

mában, közéletben szeretne-e előrehaladni. Ezt azonban kockázatos dolog lenne úgy értelmezni, mintha az anyai hivatás mellett voksolók elutasítanák, a szakmai előrehaladást vallók pedig elfogadnák a női egyenjogúság eszményét. Nem lehet ezeket az attitűdöket, hajlamokat a "konzervativizmus - modernség" dimenziójában sem értelmezni, pusztán csak létezésüket tudomásul venni. Annál inkább így van ez, mivel sokan vannak olyanok, akik egyéni aspirációikat, hajlamaikat - saját, illetve családi életciklusaiknak megfelelően - időről időre módosítják, hozzáigazítva azt a kényszerhelyzetekhez, pl. lakáshelyzetük megoldásához, gyermekük életkorához, házastársuk jövedelméhez, idős szülei gondozásának kötelezettségéhez stb.

Van azonban egy olyan kijelentés, amelyben 1985-höz képest igen lényeges véleményváltozás következett be, jóllehet négy évvel korábban azt is az ún. sztereotípiák közé soroltuk. Az elmúlt évtizedek nőmozgalmának egyik kedvenc jelszava volt a háztartási munkák házastársak közti egyenlő megosztására buzdítás. E kérdés iránt mindig a városi, szellemi foglalkozású, iskolázottabb rétegek mutattak nagyobb fogékonyságot. A családok többségében az az általános, hogy a férfiak több és nehezebb munkát végeznek, s így a feleségek természetesnek veszik, hogy a házi munkáktól, a gyermekneveléssel kapcsolatos feladatoktól mentesítsék őket. A vidéki, családi-házas,

mezőgazdasággal, állattenyésztéssel foglalkozó háztartásokban pedig a szűkebb háztartási munkák mellett tetemes mennyiségű, olyan ház körüli teendő is van, amelyhez a férfiak munkaereje szinte nélkülözhetetlen, itt a "hagyományos munkamegosztás" gyakorlata magától értetődik. A nagy többség számára tehát nem volt ez igazán élő probléma. 1985-ben is még inkább a kérdésfelvetést furcsálló, elvető vélekedések voltak túlsúlyban. Most azonban a véleménymegoszlások iránya megfordult, s egy figyelemre méltó többségi vélemény alakult ki a következő kérdésben:

	<u>1985</u>	<u>1989</u>
- Az a baj, hogy a férfiak nem tudnak segíteni a háztartásban, a gyerekek körül, mert túl sokat kell dolgozniok (3. sz.)		
egyért	39%	53%
nem ért egyet	47%	27%
<u>index:</u>	<u>-9,3</u>	<u>32,5</u>

Elég valószínűtlen, hogy éppenséggel a háztartási munkák megosztása iránti igény kezdett volna hirtelen növekedni az elmúlt négy esztendő alatt. Inkább annak a helyzetnek a további éleződését érezhetik az emberek, hogy a férfiak egyre több munkát kénytelenek vállalni a család életszínvonalának valamilyen szintű fenntartása érdekében. Így arra kényszerülnek, hogy szinte teljesen kimaradjanak a háztartás, a családi élet mindennapi gondjából-bajából is. Többletmunkájuknak azonban

sem a nők nem "haszonélvezői" (hiszen - mivel ők is dolgoznak, s a háztartási feladatok is rájuk hárulnak - helyzetük voltaképpen nehezedik), sem pedig a családok (hiszen összességében az életszínvonal mégis egyre romlik). A háztartási munkák egyenlő megosztásának problémaköre napjainkra - úgy tűnik - teljesen más tartalommal telítődött, s hosszú időre kikerül a "nőkérdés", a "női egyenjogúság" tematikájából.

b) A vélemények differenciálódása

Az egyik legjelentősebb véleményváltozás 1985 óta az volt tehát, hogy a közvéleményben erősödött az a szemlélet, amely a hagyományos családmoddellnek kívánna nagyobb teret adni. Kérdés, vajon kik változtattak legtöbbet véleményeiken. Ennek vizsgálatára - első lépésként - egyszerű kereszt-táblák készültek, amelyeket egybevetettünk a korábbi adatokkal.

Négy évvel ezelőtt is azt találtuk, hogy az ún. nőkérdés a különböző fokon iskolázott férfiak és nők között jellegetesen osztja meg a véleményeket. A férfiak a női egyenjogúságról némiképp hagyományosabban gondolkoznak, mint a nők. (Különösen a következő kérdésekben volt ez tapasztalható: "szükségük van-e a nőknek az anyagi függetlenségre"; "kívánatos lenne-e, hogy a nők kizárólag anyai, családi feladatokat töltsenek be"; továbbá, hogy "az alacsony gyermekszámért, valamint a válások gyakoriságáért vajon okolható-e a nők munka-

vállalása".) A férfiakra az is jellemző volt, hogy véleményeik - iskolai végzettség szerint - homogénabbak mint a nőké. Az természetesen általános tendencia, hogy a nők anyagi függetlenségének, munkahelyi, szakmai ambícióiknak elismerése, a hagyományos feleség-szerep elvetése - inkább magasabb iskolai végzettséggel párosul. De míg például az egyetemi, főiskolai végzettséggel rendelkező férfiak véleménye - jóllehet, követte ezt a tendenciát - csak kismértékben tért el a férfiak egyébként is hagyományosabb gondolkodásától, a nők - férfiakétól eltérő - véleményét elsősorban a diplomás nők reprezentálták.

Nem ritka az az eset, hogy az 1985-1989 között észlelt véleményváltozások tendenciájának most éppenséggel a magasabban iskolázott, főként diplomás nők a képviselői. Ennek néhány jellegzetes példája:

(százalékban)

EGYETÉRT azzal, hogy jó lenne, ha a férj egyedül is el tudná tartani a családját, és a feleség csak a családnak élne		Iskolai végzettség				
		8 osztály- nál keve- sebb	8 osztály	közép- iskola	egyetem, főiskola	Ösz- sze- sen
Férfiak	1985:	78	72	68	65	71
	1989:	87	84	79	80	83
Nők	1985:	74	60	41	33	58
	1989:	83	71	56	61	69

E kérdés elfogadásában a férfiak és a nők közötti véleménykülönbség nagysága nem változott a négy év alatt. Az egyetértő vélemények aránya gyakorlatilag minden iskolázottsági csoportban nagyon jelentősen megnövekedett, de leginkább a diplomás nőknél: kétszer annyian találják jónak, ha a férj el tudná tartani a családot és a nőknek nem kellene dolgozniuk, mint négy évvel ezelőtt - így ez a nézet 1989-re e csoportban is többségi véleménnyé vált.

Nagyon hasonlít ehhez a véleményváltozás tartalma abban a kérdésben: vajon jó-e, ha a gyermek azt látja, az anyja is dolgozik, hasznos munkát végez. Ennek az állításnak az elfogadhatóságát ma sokkal erősebben megkérdőjelezi a közvélemény, mint négy évvel ezelőtt, de mint látható, leginkább az egyetem, főiskolát végzett nők változtattak korábbi álláspontjukon:

(százalékban)

EGYETÉRT azzal, hogy nevelési szempontból jó, ha a gyermek azt látja: az anyja is dolgozik, hasznos munkát végez		Iskolai végzettség				
		8 osztály- nál keve- sebb	8 osztály	közép- iskola	egyetem, főiskola	Ösz- sze- sen
Férfiak	1985:	80	75	64	59	72
	1989:	44	54	42	42	48
Nők	1985:	78	81	76	77	78
	1989:	53	62	53	44	56

Végül még egy példa: élen jártak a diplomás nők a véleményváltoztatásban akkor is, amikor a munkavállalás válásokra gyakorolt hatásáról nyilatkoztak. Általánosságban 10 százalékponttal nőtt azok aránya, akik szerint a munkavállalás mellőzése (a nők részéről) csökkentené a válások számát, de az így gondolkodó diplomás nők száma egyenesen megháromszorozódott 1985 óta.

(százalékban)

EGYETÉRT azzal, hogy kevesebb lenne a válás, ha a nők csak a gyermekneveléssel, a háztartással foglalkoznának, nem járnának el dolgozni		Iskolai végzettség				
		8 osztály- nál keve- sebb	8 osztály	közép- iskola	egyetem, főiskola	Ösz- sze- sen
Férfiak	1985:	59	39	34	42	42
	1989:	76	47	46	47	50
Nők	1985:	59	38	23	11	38
	1989:	69	46	28	32 [!]	46

A véleményváltozások iránya és koncentrálódása arra vall, hogy az ún. "női egyenjogúság" sérüléseinek a szakképzett, főként diplomás nők az elsőrendű áldozatai, legalábbis ők azok, akik e sérüléseket kudarcként élik át. Az alacsonyabb végzettséggel rendelkező, szakképzettség nélküli nők nagy többsége korábban sem élvezte különösebben az egyenjogúság előnyeit. Munkavállalásra azért kényszerültek, mert a család nem nélkülözhetette keresetüket, a háztartási munkák meg-

könnyítésére szolgáltatásokat csak kevesen vettek igénybe, s az "otthonmaradás", a "kizárólagos anya-szerep" is inkább csak kényszerűség volt (és az ma is), főként azokban a családokban, amelyekben három, vagy több gyermek nevelkedik, hiszen ebben az esetben le kell mondani az anya keresetéről. A szakképzettséggel rendelkező, főként értelmiségi foglalkozású nők, akiknek családja - többek közt éppen a feleség relatíve magasabb keresete révén - az ún. középosztályt képezi - csak a 80-as években, kivált annak vége felé kezdte igazán érzékelni az elszegényedést. Nem ritka, hogy a magasan iskolázott, értelmiségi munkát végző nők - érthető módon - szakmai ambícióikat helyezték előtérbe, és áldozatként élték meg, hogy nem töltöttek elég időt családjukkal, nem vállalkoztak annyi gyermekre, amennyit szerettek volna, nem tudták ellátni kisgyermekük egésznapos otthoni gondozását stb. Most a megélhetés gondjai már őket is súlyosan érintik, férjeik - vagy ők maguk is - külföldi munkák vállalására kényszerülnek, le kell mondaniuk olyan szolgáltatásokról, amelyek korábban könnyítést jelentettek a háztartás ellátásában. Ezért sokan közülük ma már joggal érzik úgy, hogy áldozataik hiábavalók voltak; ha férjeik - ha már annyit dolgoznak - el tudnák tartani a családot, akkor energiájukat a háztartásra, képességeiket a családi harmónia fenntartására és gyermekek nevelésére hasznosíthatnák.

Mindez természetesen csak egyik - bár véleményünk szerint eléggé meghatározó - oka a vélemények megváltozásának.

Egy másik ok az lehet, hogy az iskolázott nők - többi nőtársaikhoz képest - jobban szorgalmazzák a "munkavállalás-otthonmaradás" alternatívái közötti szabad választás lehetőségét, amelynek megvalósulására, megvalósíthatóságára egy új gazdasági, társadalmi, politikai rendszer kibontakozásának előestéjén, 1989 utolsó hónapjában nagyobb esélyt láttak, mint négy évvel korábban.

Ami a további társadalmi-demográfiai paraméterek véleménydifferenciáló hatását illeti, azok - a négy évvel korábban tapasztalthoz képest - különösebb meglepetéssel nem szolgáltak.

Eléggé számottevőnek bizonyult mindkét alkalommal az életkor szerepe. Minél idősebb emberekről van szó, annál nagyobb az esély arra, hogy a hagyományos családi életformát, a férfiak és a nők hagyományos családi szerepmegosztását kultiválják; másrészt pedig az idősebbek között elterjedtebb az a nézet is, hogy az alacsony gyermekszámért a nők munkavállalása okolható. A fiatal korosztályok ugyanakkor toleránsabbak az iránt, hogy a nők is szeretnének hasznosan élni, emberek között lenni, s többségük a gyermeknevelés szempontjából sem tartja rossznak, ha az anya dolgozik.

A hagyományos családmódellet elfogadását az sem hagyja érintetlenül, hogy az emberek milyen településtípuson élnek:

a falusi emberek között - talán a hagyományokhoz való erősebb ragaszkodás miatt - többen pártfogolnák, hogy a nők kizárólag családjuknak éljenek. Érdekes ugyanakkor, hogy éppenséggel a falusi lakosság körében van több ellenzője a "felelőtlenül sok gyermeket szülő" családok támogatásának is. Ezt a nem kis mértékben előítéletesnek nevezhető attitűdöt feltehetően a cigány lakossággal való közelebbi együttélés is táplálja.

A válaszadók foglalkozás szerinti megoszlása az iskolai végzettséghez hasonló módon osztja meg a véleményeket: az alacsonyan kvalifikált munkát végzők nézetei a csekély iskolai végzettségűekére, a vezető beosztású, értelmiségi munkaköröket betöltő csoporté a diplomásokéra hasonlít. Mégis érdemes megjegyezni, hogy a segéd- és betanított munkás foglalkozásúak különösen érzékenynek bizonyulnak olyan megfogalmazások iránt, mint pl. "ma olyan nehéz a gyermekek felnevelése ..."; "az a baj, hogy ... a férfiaknak túl sokat kell dolgozniuk ..." stb. Magyarázata az lehet, hogy az alacsonyabb jövedelemszint, a nehéz fizikai munka alapvetően meghatározza a családi élettel kapcsolatos problémák mérlegelését, és - mondhatni - szinte elfedi a "női egyenjogúság" elvontabbnak tűnő kérdéseit.

Érthető, hogy a vallásosság mértéke is véleménydifferenciáló. A nagyon vallásos emberek különösen pártolják a hagyományos családmódellet követését, míg pl. az a - meglehetősen

kemény - állásfoglalás, amely szerint nem jár munkahelyi kedvezmény azért, mert valakinek gyermeke van, inkább a nem válósok véleménye.

Végül az iránt, hogy "a gyermekes nőknek éppenséggel azért járna több munkahelyi kedvezmény, mert a gyermeknevelés a haza érdekét szolgálja - az átlagosnál nagyobb mértékben fogékonyak a nagycsaládosok. Ennek két oka is lehet. Az egyik, hogy e családok mindenképpen több támogatásra, munkahelyi kedvezményre tartanának igényt. A másik ok - ezt korábbi közvélemény-kutatásaink egyértelműen alátámasztják -, hogy minél több gyermeke van valakinek, annál inkább fogadja el azt a nézetet, hogy gyermekvállalásával a hazának tesz szolgálatot. (Megjegyezzük, ez nem egyértelmű azzal, hogy a sokgyermekesek gyermekvállalásában a hazafiasság játszik szerepet. Inkább arról lehet szó, hogy a sokgyermekes szülők nagy része számára - ismerve a társadalmi hierarchiában elfoglalt helyüket - a "nagycsaládos lét" biztosít egyedül egyfajta "társadalmi egzisztenciát", társadalmi megbecsülést.)

A nézetek, vélekedések előzőekben vázolt differenciálódása hasonló az 1985-ben tapasztalthoz. Az eltérés az, hogy a hagyományos családi életet előtérbe állítók arányai - gyakorlatilag minden kategóriában - kissé megemelkedtek.

Az elemzés következő lépésében azt szeretnénk volna meg tudni, létezik-e olyan rangsor, amelynek alapján egyértelműen

állíthatnánk, hogy a nőkérdéssel kapcsolatos ítéletek, kijelentések elfogadására valamely változó (pl. az életkor, az iskolázottság) - vagy több változó együttese - más változóknál nagyobb, ha úgy tetszik, elsőrendű, döntő befolyást gyakorol. Ennek ellenőrzése céljából a 22 kijelentés mindegyikére lépésenkénti regresszió-analízist készítettünk.⁴ Ennek eredménye, hogy a 22 kijelentés esetében a 15 változóra elkészített analízisek rendre alacsony magyarázott százalékat mutattak - a legnagyobb R^2 érték 11 százalék, a legkisebb 1 százaléknál alacsonyabb volt.⁵ Ez érthető azokban az esetekben, amikor a közvélemény teljesen egységes. (Ilyen például az a vélemény, hogy "a gyermekvállalás magánügy", ezt ugyanis az emberek közel 90 százaléka elfogadja.) Azoknál a problémaköröknél azonban, amikor a közvélemény megoszlik, s az elemzésbe bevont változók magyarázó ereje mégis igen alacsony, arra kell gondolni, hogy a véleményalkotásra - a felhasznált változókon kívül - más tényezők (is) hatnak, illetve - hogy a válaszadók fő társadalmi-demográfiai paraméterei csak bizonyos közvetítéseken keresztül éreztetik hatásukat a vélemények differenciálódására.

⁴ Az elemzésbe az alábbi változókat vontuk be: a kérdezettek neme, életkoruk, családi állapotuk, lakóhelyük, iskolai végzettségük, apjuk iskolai végzettsége, foglalkozásuk, eltartott gyermekeik száma, családjuk nagysága, vallásosságuk foka, lakásuk nagysága, lakásuk tulajdonjoga, egy főre jutó jövedelmük, valamint bizonyosfajta életmód-mutatók (nevezetesen: van-e autójuk, nyaralójuk).

⁵ Hasonló eredményeket kaptunk az 1985-ben elvégzett regresszió-analízisben is. Akkor az elemzésbe bevont változók köre jóval nagyobb volt, 1989-ben éppen ennek tapasztalatai alapján korlátoztuk az elemzésben szereplő változók számát.

c) A vélemények szerkezete

A kérdőíven szereplő 22 kijelentés - tartalmánál fogva - alkalmasnak látszott arra, hogy megvizsgáljuk: melyek azok az állítások, amelyek elfogadása - és/vagy - elutasítása szisztematikusan együtt jár, s melyek azok, amelyek iránt ugyanakkor kisebb a fogékonyság. Ebből a célból főkomponens-elemzés készült. Eredményeként egy 4 faktorból álló struktúrát kaptunk, ami a vélemények szóródásának 43 százalékát magyarázza. Ez alátámasztotta feltevésünket: a nőkérdésről kialakult közvélemény meglehetősen bonyolult nézetrendszer képez, amelyben egymástól elváló kulturális-tudati tartalmak szerveződnek egymás mellett. A faktorokat a következőképpen jellemezhetjük:

Hagyományos családmóde

1. faktor

(Kijelentések: 6, 9, 1, 21, 7, 3, 11)⁶

Magyarázott
variancia: 20%

A legmarkánsabb véleményegyüttesre az jellemző, hogy a nőkérdésről szóló kijelentések közül kizárólag a nők hagyományos anyai-családi szerepének előtérbe helyezésével foglalkozókat mérlegeli. Mintha az állna e gondolkodás középpontjában: hogyan hatna a családi békességre, a gyermekek nevelkedésére, a gyermekszülések alakulására, ha a nők nem dolgoznának; érdemes-e egyáltalán foglalkoztatni a kisgyermekes anyákat;

⁶A faktort reprezentáló kijelentések sorszáma - a faktor-score-ok érték-sorrendjében.

egyáltalán - jó lenne-e, ha a családok meg tudnának élni egyedül az apa keresetéből, vagy ha az otthon maradó nők is kapnának némi anyagi juttatást.

A nézetrendszer természetesen magában foglalja a felsorolt témakörökre adott pozitív és negatív reakciókat egyaránt. Ezek úgy rendeződnek el, hogy egyik póluson az az attitűd áll, amely egyértelműen a nők családi szerepe mellett foglal állást. A másik pólust egy olyan attitűd képezi, amely legalábbis kétségbe vonja, hogy a családi problémák megoldódnának akkor, ha a nők nem járnának el dolgozni. A jellegzetes éppen e fő kérdéskörre koncentrálódás kizárólagossága. Ez a fajta gondolkodásmód ugyanis szinte érzéketlen marad olyan, további tematikák iránt, mint a nők szakmai ambíciói, ún. "egyenjóságuk", a munkavállalás-gyermeknevelés konfliktusa, vagy a gyermekes anyáknak nyújtott munkahelyi kedvezmények, juttatások jogosultsága. A faktor meglehetősen magas magyarázott variancia-százalékának értéke is alátámasztja azt a - korábban már jellemzett - megfigyelésünket, hogy az utóbbi néhány évben a közvélemény erőteljesen koncentrálódni kezdett a hagyományos családi élet problémakörére, és az ún. nőkérdést is hajlamos csupán csak ebből a szempontból mérlegelni.

Női munka - női egyenjogúság

2. faktor

(Kijelentések: 8, 5, 15, 13, 12, 18, 2)

Magyarázott

variancia: 12%

A vélemények szerveződésének jól elkülönülő mezőnye a nőkérdés kizárólag olyan szempontú megítélése, amely arra helyezi a legnagyobb hangsúlyt: méltányolandó-e, hogy a nőknek is lehetnek szakmai ambícióik; magánügynek nevezhető-e vagy sem, hogy mennyire tudnak azonosulni anyai szerepükkel; lehet-e "példamutató" az anya munkavállalása a gyermekek szemében; igénylik-e a nők az anyagi függetlenséget; egyáltalán vajon attól függ-e a nők egyenjogúsága, hogy dolgoznak, vagy otthon maradnak.

Nyilvánvaló, hogy a nézetrendszer egyik pólusán a női egyenjogúság eszményének radikális megfogalmazódása áll: annak elismerése, hogy a nők szakmai előrehaladásra, anyagi függetlenségre vágnak, s az lenne kívánatos, ha szabad akaratukból dönthetnék el: munkahelyi vagy családi szerepüket részesítik-e előnyben. A másik pólus engedékenyebb. Eszerint a "munkahelyi szerep" mellőzése nem egyértelmű a női egyenjogúság csorbulásával, és elfogadható, sőt természetes az, hogy a nők nagy részében az anyai, családi feladatok ellátása iránti igény erősebb, mint a munkavégzés vágya vagy a szakmai ambíciók.

A munkavégzés-gyermekvállalás konfliktusa

3. faktor

(Kijelentések: 19, 20, 22, 10)

Magyarázott
variancia: 6%

A vélemények együttjárásait vizsgálva annak egy oly mézõnye is kirajzolódik, amely csupán azt mérlegeli: egyáltalán elképzelhetõ-e a gyermekvállalás, gyermeknevelés összeegyeztetése azzal, hogy egy nõ ne szûküljön be, ne maradjon le a világtól; tud-e teljes értékû munkát végezni egy gyermekes anya; oka-e a csekély gyermekvállalási kedvnek az, hogy a nõknek szakmai ambícióik vannak, vagy pedig éppenséggel olyan nehéz-e a gyermekek felnevelése, hogy a nõk ma akkor sem vállalkoznának több gyermekre, ha nem kényszerülnének munkavállalásra.

A nézetrendszeren belül az egyik végletet az az állásfoglalás jelenti, amely szerint egy nõ nem kötheti le magát kizárólag a gyermekszüléssel és gyermekneveléssel, annál is inkább, mivel a gyermekek felnevelésének nehézségei - mindezekelõtt az anyagi gondok - egy ilyen "áldozattól" egyáltalán nem szûnnének meg. A nézetrendszer másik pólusán egy, a hagyományos család-modell elképzeléséhez közel álló, meglehetősen kiélezett attitűd jelentkezik figyelhetõ meg. Eszerint helyesebb lenne, ha a nõk - szakmai törekvéseik helyett - inkább több gyermek felnevelésére vállalkoznának; ez már csak azért sem jelentené "lemaradásukat" a világtól, mivel azoknak az anyáknak a munkája, akiknek figyelmét a gyermeknevelés is leköti - amúgy sem jár sok haszonnal.

A gyermekes anyák kedvezményei

(Kijelentések: 17, 4, 14, 13)

4. faktor

Magyarázott
variancia: 5%

A vélemények szerveződésének típusai sorában az utolsó egy olyan attitűdöt reprezentál, amelynek jelenlétét a közgondolkodásban más alkalmakkor is megfigyelhettük. A különböző szociális juttatások jogosságának, igazságosságának megítélésében nem ritka az a helyzet, hogy a közvélemény - olykor eléggé erőteljesen - megoszlik. Különösen olyanok részéről tapasztalható ez, akik - hasonló juttatásokból, kedvezményekből - valamilyen okból kiszorultak, s mégis "talpon tudtak maradni"; bár nagy erőfeszítések árán, de elkerülték a társadalom peremére jutást. (Ilyen például az ötvenes évek szülőképes korú női népessége, amely csak igen rövid szülési szabadságban részesült, s amelynek nem volt lehetősége a munkavégzés néhány éves megszakítására. Ugyanez a - ma már idős, nyugdíj előtt álló vagy nyugdíj mellett munkát vállaló - női generáció gyakran kényszerül többletmunkára, túlórázásra, helyettesítésre a fiatal, gyermekes anyáknak nyújtott munkahelyi kedvezmények miatt.) Így tehát ennek az attitűdnek a léte önmagában nem meglepő. Feltűnő azonban, hogy a gondolkodásmód e mezőnye a vélemény-struktúra egészén belül - önálló faktorként - elkülönül. Ez azt jelenti, hogy az ún. nőkérdés általános megítélésén belül van egy olyan megközelítésmód, amely a családi/munkahelyi szerepkonfliktusok, a női egyenjogúság, a mun-

kavégzés és a gyermekvállalás összeegyeztetésének kérdései iránt kevésbé érzékeny. Az egész témakínálatból csupán arra összpontosít: jár-e több munkahelyi kedvezmény az anyáknak; jogosult lenne-e fizetést adni azoknak, akik kizárólag gyermekneveléssel foglalkoznak; "megérdemlik-e" a társadalom segítségét azok, akik - úgymond - felelőtlenül sok gyermeket szülnek.

A nézetrendszer egyik pólusán egy kiélezetten előítéletesnek mondható állásfoglalás helyezkedik el, amely szerint mindezek a kedvezmények, juttatások jogosulatlanok: aki gyermeket vállal, az "magának vállalja", és ne számítson az állam, a munkahelyek támogatására. A másik pólus - ennek ellentétéként - éppenséggel azt az attitűdöt foglalja magában, hogy a munkahelyeknek kötelességük kedvezményekkel elősegíteni azt a periódust, amelyben a dolgozó nők gyermekeik miatt kétszeresen lekötöttek; a nagyobb gyermekszámú családok pedig igenis támogatásra szorulnak, mivel a gyermekvállalás a haza érdekeit szolgálja.

Joggal felmerülhet az az ellenvetés, hogy a főkomponensanalízis eredményeit meglehetősen behatárolja egy - kétségkívül szubjektívnek nevezhető - tényező. Az elemzések alapját képező vélemény-kérdések (kijelentések) száma korlátozott, s

ebből következik, hogy céltudatosan vannak összeválogatva. Nem állítható tehát, hogy ezek a nőkérdésről ma meglévő vélemények teljességét felölelik. Az egyes véleményirányok (faktorok) megnevezését, jellemzését mégis azért tartjuk közlésre érdemesnek, mert úgy találjuk, valamit mindenképpen felvillant a nőkérdéssel kapcsolatos közgondolkodás jellemzőiből.

Az olvasó számára talán nem érdektelen az sem, hogy a vélemények szerveződésének vizsgálatára 1985-ben is készült hasonló elemzés (a főkomponens-analízis módszerének alkalmazásával). Az akkor feltárt struktúra - bár érthető módon igen sok hasonlóságot mutat a jelenlegivel - kissé szétesőbbnek bizonyult. (Eredményeként egy 7 faktorból álló szerkezetet kaptunk, amely a vélemények szóródásának 49 százalékát magyarázta.⁷⁾ Úgy tűnik, hogy mostanra a közgondolkodás valóban jobban koncentrált egy-egy kiemelt problémakörre, mindenekelőtt a hagyományos családmódel előnyeinek-hátrányainak latolgatására.

Kétségtelen, hogy a napjainkban zajló gazdasági, társadalmi változások a női egyenjogúság megítélésére nézve sem hatástalanok. A hangsúly azonban eltolódott: az emberek nagy

⁷Részletes leírásukat a "Közvélemény-kutatás népesedési kérdésekről - 1985" című kiadvány tartalmazza. (KSH Népeségtudományi Kutató Intézet Közleményei, 65. sz. 1987/2, 63-69. old.)

többsége ma fontosabbnak érzi a jó, kiegyensúlyozott, biztonságot nyújtó családi életet, mint az ún. "női egyenjogúság" - valljuk be, nem kis mértékben lejáratott - jelszavához való görcsös ragaszkodást. Az igazi konfliktust az jelenti, hogy e vágyott családi életforma gazdasági feltételei nem biztosítottak. Nagy kérdés, hogy a jelenlegi tendenciák - egyik oldalról egyes szakmák "elnőiesedése", másik oldalról a munkanélküliség fenyegető réme, ami az alacsonyabban képzett nők nagy tömegeit érzékenvebben érintheti, mint a férfiakat - nem utolsósorban pedig az életszínvonal általános leromlása vajon hogyan hatnak majd egyáltalán arra, hogy a nők "szabadon választhassanak" családi, illetve munkaköri feladataik között; hogyan hatnak arra, hogy a nők valóban egyenjogúak legyenek.

3. VÉLEMÉNYEK AZ ÖREGSÉGRŐL, AZ IDŐS KOR PROBLÉMÁIRÓL

A népesség öregedésével járó társadalmi, demográfiai, gazdasági problémák az 1970-es - 80-as évtizedekben szinte világszerte az érdeklődés középpontjába kerültek. A 80-as évek elejétől Magyarországon is komplex, interdiszciplináris módszereket alkalmazó kutatások kezdődtek meg. Ezeket az ENSZ által Öregek Évének nyilvánított évben, 1982-ben "Az öregedés komplex problémái" elnevezésű akadémiai munkabizottság kezdeményezte és koordinálta. Ekkor kapott megbízást a Magyar Közvélemény-kutató Intézet (illetve jogelődje, a Tömegkommunikációs Kutatóközpont), valamint a KSH Népeségtudományi Kutató Intézete egy közvélemény-kutatás végzésére annak vizsgálata céljából, hogy miként vélekedik a felnőtt lakosság az öregek problémáiról, mennyire érzékeny azok iránt, élnek-e, s ha igen, milyen természetű előítéletek élnek a közgondolkodásban az öregekről. (A közvélemény-kutatás eredményeiről elemző tanulmány készült. Lásd: Pataki-S. Molnár: "Túl van már az innen". /Vélemények és előítéletek az öregségről/ Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Tanulmányok, XV. évf. 9. sz., 1983, 110 oldal.)

Az azóta eltelt évek alatt - amint az köztudott - a pénz romlásával, pontosabban az árak növekedésével legkevésbé a nyugdíjak emelkedése tartott lépést. A nyugdíjas korba lépő

rétegek helyzete így nemcsak saját helyzetükhöz, de más rétegekhez képest is romlott. Mindez egyre inkább az időskorú emberek problémáira irányította a közvélemény figyelmét. Ezért is kerestük az alkalmat arra, hogy korábbi vizsgálatunkat - lényegében változatlan kérdőívvel - megismételjük. Erre hét évvel később, ugyancsak 1989 végén nyílt lehetőség, amikor az eredeti kérdőívet beépíthettük a népesedési kérdésekről végzett közvélemény-kutatás tematikájába.

Kérdőívünkben néhány olyan kérdést is szerepeltettünk, amelyek a Magyar Közvéleménykutató Intézet korábban készített, ún. gazdasági közhangulat-vizsgálataiban, a szociálpolitika egyes kérdéseivel foglalkozó kutatásaiban ugyancsak foglalkoztak a nyugdíjasok helyzetének megítélésével. Így igazolható, hogy a lakosság a 80-as években egyre érzékenyebbé vált a nyugdíjaskorúak nehezedő életfeltételei, anyagi körülményei iránt.

1982-ről 1989-re 37-ről 70 százalékra növekedett azok aránya, akik szerint a nyugdíjasok között azok vannak többségben, akik "nyugdíjukból éppen, hogy kijönnek". (Hét évvel ezelőtt még az volt a többségi vélemény, hogy "elfogadhatóan élnek"):

	<u>1982</u>	<u>1984</u>	<u>1989^B</u>
A nyugdíjasok közt azok vannak többségben, akik			
- a nyugdíjból éppen, hogy kijönnek	37%	47%	70%
- elfogadhatóan élnek	53%	44%	25%
- gond nélkül meg tudnak élni	6%	4%	3%
- nem tudja, egyéb válasz	4%	5%	2%

Az "éppen, hogy kijönnek" - véleményt korábban is, most is az átlagosnál sűrűbben hangoztatták a fővárosi lakosok (80 százalék), az egyetemet, főiskolát végzettek (84 százalék), és az értelmiségi foglalkozásúak (78 százalék). A nyugdíjasok véleménye ugyan nem haladta meg az átlagot, de 41 százalékuk "rászorultnak" nevezte magát. (A felnőtt lakosságban a saját-magát rászorultnak tartók aránya 23 százalék volt 1989-ben.)

A nyugdíj-probléma előtérbe kerülését talán még jobban illusztrálja az a kérdés, amelyben a válaszadók - a szociálpolitika más célcsoportjaival együtt - minősítették az idős emberek, a nyugdíjasok helyzetét. Akár általánosságban a nyugdíjasokról, akár a községekben, akár a városokban élő idős emberekről van szó, azok helyzetét a lakosság igen nagy többsége, 80 százalék körüli aránya "nagyon súlyosnak", vagy "súlyosnak"

^BA három adatfelvétel mintája azonos volt: a 18 éves és idősebb lakosságot 1000 fővel reprezentálták. Az 1982. és 1984. évi adatokat lásd: Angelusz Róbert-Nagy Lajos Géza-Tardos Róbert: Szociálpolitikai kérdések a közgondolkodásban. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Tanulmányok, XVIII. évf. 5. sz., 1986. Az 1989. évi adatok alapjául szolgáló kérdőív-kérdések közvélemény-kutatásunkkal együtt, közös kérdőíven szerepeltek.

tartja - az ilyen vélekedések aránya hét évvel ezelőtt még "csak" 50-60 százalék között mozgott:

	<u>1982</u>	<u>1984</u>	<u>1989</u>
"Nagyon súlyos" vagy "súlyos"			
- a nyugdíjasok helyzete	55%	71%	83%
- a városi öregek helyzete	51%	63%	78%
- a falusi öregek helyzete	66%	72%	80%

Ennél kedvezőtlenebbül a lakosság a hosszú betegségben szenvedők és a csökkent munkaképességűek helyzetét ítéli meg (ez így volt 1982-ben is), továbbá a sokgyermekes családokét (akik helyzetének pesszimista megítélése rohamosan növekedett). Mindhárom célcsoport esetében 90% százalék fölötti a "nagyon súlyos" vagy "súlyos" minősítés együttes aránya.

A negatív helyzetmegítélés aránynövekedése értelemszerűen azzal járt, hogy a vélemények számottevően homogénizálódtak. Ez azt jelenti, hogy a lakosság különböző csoportjai a 80-as évek folyamán fokozatosan nehezedő helyzetet érzékelve mind jobban felismerték, átérezték a kialakult állapotokat.

A további témák szempontjából nem mellékes, milyen óriási különbséget lát a lakosság a magányosan- és a családban élő öregek helyzete között:

	Nagyon súlyos	Súlyos	Kevésbé súlyos	Nem tudja
- a magányosan élő idősök helyzete	70%	23%	3%	4%
- a családban élő idősök helyzete	6%	30%	60%	4%

Ez a kérdésmegfogalmazás az 1982. és 1984. évi kérdőíveken nem szerepelt. 1989 végén azonban már különösebb számításokat sem kellett végeznie senkinek ahhoz, hogy belássa: az újabb áremelések, a lakbérek és energiaárak, valamint a gyógyszerárak-emelkedése mellett a jelenlegi átlagos nyugdíjból egyedül egyszerűen lehetetlenség kijönni, mivel azt ezek az összegek önmagukban meghaladják, míg a családban élő idősök - legalábbis a lakásfenntartás költségeitől - talán mentesülnek, vagy kisebb részt vállalnak abból.

Az elmondottak érzékeltetik, hogy a lakosság részvéte és figyelme fokozatosan az idős emberek felé fordult az elmúlt évtized végére. Ez meghatározó azokban az attitűdváltozásokban is, amelyek 1982 és 1989 között végbementek.

a) Melyik a "legnehezebb életkor"?

Akármilyen súlyosnak is ítélik az emberek az idősök helyzetét, a legnehezebbnek tartott életkor a többség szerint mégsem ez, hanem a családalapítás, a pályaválasztás időszaka.

Így volt ez 1982-ben is. Némiképp azonban mégis eltolódtak a vélemények az idősebb (az ún. "középső" és az "öreg") életkor nehézségeinek érzékelése irányába. Mindkét adatfelvétel alkalmából 5-10 százalék között volt azok aránya, akik szerint "nem az életkortól függ", "minden életkornak megvan a maga problémája". A pontosabb meghatározást adók válaszait 100 százaléknak tekintve az alábbi megoszlásokat kaptuk:

	<u>1982</u>	<u>1989</u>
Legnehezebb életkor		
a) - a családalapítás	47%	32%
- a pályaválasztás	10%	12%
b) - az ún. "középső kor"	19%	24%
c) - a nyugdíjas kor, a nyugdíj- ba lépés	11%	16%
- az öregkor általában	10%	8%
- a nagyon idős kor, 70 év felett	3%	8%
Összesen:	100%	100%

Érthető, hogy mindhárom fő korcsoportot azok tartják az átlagosnál sűrűbben "legnehezebbnek", akik abban érintettek. Így pl. a családalapítás (átlagosan 32%) a 30 évesnél fiatalabbak 49 százaléka, a középiskolát és egyetemet végzetek 45-46 százaléka, az értelmiségiek 52 százaléka, a szellemi foglalkozásúak 44 százaléka szerint "legnehezebb kor". De ezt tartják legnehezebbnek azok is, akiknek eltartott gyermekük

van (45 százalék), sőt három eltartott gyermek mellett ez már 60 százalék véleménye. Hasonló a helyzet a pályaválasztás, mint nehéz kor megjelölésében: az egész mintában tapasztalt 12 százalékos átlagot a diplomások, illetve értelmiségi foglalkozásúak 10 százalékponttal haladják meg.

A "középső kor" nehézségei iránt (átlag 24 százalék) a 30-50 év közöttiek a legérzékenyebbek (35 százalék).

A "nyugdíjas kort" maguk a nyugdíjasok találják az átlagosnál gyakrabban "legnehezebb kornak" (26 százalék), míg az "öregkor" - általános megjelölését (átlag 8 százalék) az 50 évesnél idősebbek (26 százalék), valamint az özvegy családi állapotúak (21 százalék) nevezik az élet legnehezebb szakaszának.

A vélemények e jellegzetes megoszlásai nem változtak meg, így hát az a módosulás, hogy ma valamivel nagyobb súlya van az idősebb életkorok nehézségei belátásának, mint hét évvel ezelőtt - általános jellegzetesség, amelynek a különböző társadalmi csoportok egyformán hordozói.

Abból kiindulva, hogy az ún. öregkornak "szubjektív" meghatározásai is vannak, nem érdektelen megtudni: hány éves kortól neveznek "öregnek" valakit az emberek. A vélemények ebben is módosultak. 1982-ben még a megkérdezettek több, mint egynegyede gondolta, hogy "nem az életkor számít", hanem az,

hogy az illető mennyire egészséges, milyenek érzi magát, mennyire munkabíró, vagy milyen a szellemi-fizikai állapota. Az így vélekedők aránya most felére csökkent, s az öregkor kezdetének meghatározása jobban kapcsolódott a nyugdíjba lépés tényéhez vagy életkorához:

	<u>1982</u>	<u>1989</u>
Hány éves kortól számít az ember öregnek?		
- nem az életkor számít ...	27%	14%
- kb. 40-50 éves kortól	8%	8%
- a nyugdíjba lépéstől, 50-60 év körül	48%	62%
- 70 év felett	14%	15%
- egyéb válasz, nem tudja	3%	1%
Összesen:	100%	100%

A vélemények módosulását annak tulajdoníthatjuk, hogy ma igen sokan tapasztalják: a nyugdíjba lépés az anyagi helyzet lényeges leromlásával jár együtt. Ekkortól az érintettek korábbi fogyasztásaik jelentős visszaszorítására, egy lényegesen szerényebb életmód kialakítására kényszerülnek. Ez az életmód ma már a "fiatal nyugdíjasok" esetében is inkább az igazán öreg emberek életmódjára hasonlít.

Abban a kérdésben, hogy "Meddig tekinthető az ember fiatalnak" - nincs változás 1982 óta. A válaszok lényegében egyenletesen oszlanak meg egy 18 évtől 40 évig terjedő időszáv öt éves időtarta-

mokra bontott skáláján. (Pl. "25 évig"; "30 évig"; "35 évig" stb.) Ennek az az oka, hogy a fiatal kor értelmezésében jóval több társadalmi meghatározó játszik szerepet (pl. tanulás befejezése, katonaság, családalapítás, munkába állás stb.), amelyek gyakran különböző "avatási szertartásokhoz" kötődnek. Az öregkor "társadalmi meghatározója" viszont egyedül csak a gazdasági aktivitás elvesztésének meglehetősen szomorú eseménye.

A 60 éves és idősebb korú népesség arányát meglehetősen felülbecsülik az emberek. Ez nem változott lényegesen 1982 óta: akkor is, most is csupán 15-17 százalék körüli azok aránya, akik ekkor nem gondolnak többre, mint a lakosság egyötödére. A kérdezettek negyedrésszének becslése 21-30 százalék közöttire tehető, de ugyanennyien gondolnak arra, hogy a 60 éven felüliek aránya a 40 százalékot is meghaladja. (Az iskolázottabb emberek becslései természetesen közelebb állnak a valósághoz.) A felülbecslés oka az lehet, hogy a 80-as években a szociálpolitikai és családi témákkal foglalkozó tömegkommunikációs közlések szinte folyamatosan napirenden tartották a nyugdíjasok, illetve időskorúak problémáit.

b) Nyugdíjba lépés, nyugdíjkorhatár

Az emberek túlnyomó többsége tisztában van azzal, hogy a nyugdíjba lépés az anyagi helyzet meglehetősen számottevő leromlásával jár:

Ha valaki nyugdíjba megy,
anyagi helyzete

- változatlan marad	11%
- kicsit romlik	39%
- jelentősen romlik	46%
- nem tudja	4%

A "jelentősen romlik"-minősítés néhány társadalmi csoportnál az egész mintában tapasztalt 46 százalékos átlagot meghaladja. Eltér például a férfiak és a nők véleménye: a férfiak 40, a nők 51 százaléka gondol jelentős romlásra. Ezt a nők alacsonyabb bérfekvése - következésképp alacsony nyugdíja - magyarázza, továbbá az, hogy körükben nagyobb az özvegyi sorsra jutók, tehát várhatóan magányossá válók aránya is. (Az özvegy családi állapotúak 59 százaléka, az elváltak 60 százaléka tart az anyagi helyzet jelentős leromlásától.) Ugyancsak 50 százalék feletti az arány e válasznál az 55 éves és idősebb, valamint a nyugdíjas csoportban - ők azok, akik már személyesen is tapasztalták anyagi helyzetük jelentős leromlását.

A másik, nagyfokú romlástól tartó, vagy azt éppen tapasztaló csoportot a vezető beosztásúak és értelmiségi foglalkozásúak jelentik (58 százalék), valamint azok, akik egyetem, főiskolát végeztek (62 százalék). A nyugdíjba lépés e rétegek számára kifejezetten egzisztenciavesztés; jövedelmük

lecsökkenése alapvető kulturális igényeikről való lemondással jár.

Ami az iskolai végzettség szerinti megoszlásokat illeti, éppenséggel a másik "véglet", a 8-nál kevesebb osztályt végzettek jelentik azt a másik csoportot, akik az anyagi helyzet jelentős leromlását az átlagosnál sűrűbben említik (52 százalék). Ennek oka, hogy szakképzettség híján alacsony bérben részesülnek, ami után igen alacsony nyugdíjat várhatnak. A két közbülső csoportnál - a 8 osztályt, illetve középiskolát végzettekénél - e válasz gyakorisága 40 százalék körül van.

Végül nagyobb mértékben érzékelik az anyagi helyzet jelentős romlását a fővárosi lakosok (58 százalék). Ennek oka az lehet, hogy közöttük többen vannak olyanok, akik rendszeres kiadásaik nagy részéről (pl. lakbér, közlekedés, napi bevásárlás) nyugdíjasként sem tudnak lemondani, minthogy ezek alapvető életfeltételeiket jelentik. A községekben élők - akiknél maga a nyugdíjjogosultság is újabb keletű - a hagyományok alapján is természetesnek veszik, hogy nyugdíjba lépés után a ház körüli gazdaságban tevékenykedjenek. Ez jövedelemforrást is jelenthet - amíg dolgozni tudnak - és a napi étkezést is biztosítja számukra. Ilyen különmunkák végzésére a városi nyugdíjas rétegnek - különösen a munkanélküliség növekedése idején - egyre kevesebb lehetősége van.

Mindezek ellenére 1989 végén a közvélemény egyáltalán nem szavazott volna a nyugdíjkorhatár felemelése mellett. Ismeretes, hogy a korhatár felemelésének terve az elmúlt évek folyamán többször is felmerült, ám bevezetése mindig későbbre tolódott. Különösen alacsonynak tartható európai viszonylatban is a nők nyugdíjba lépésének engedélyezett korhatára, az 55 éves kor betöltése. A többség azonban ezt 1982-ben is, 1989-ben is megfelelőnek találta, sőt még növekedett is azok aránya, akik ezt a kort későinek érzik:

	<u>1982</u>	<u>1989</u>
Az, hogy a nők 55 éves korukban mehetnek nyugdíjba		
- megfelelő	70%	65%
- túl késői	22%	30%
- túl korai	4%	2%
- egyéb vélemény vagy nem tudja	4%	3%
Összesen:	100%	100%

Elgondolkoztató, hogy az 55 éves korhatárt főként azok érzik túlságosan későinek, akik még csak "igyekeznek" felé, de már kevésbé azonosulnak vele azok, akik "benne vannak". Az igazi cezúra éppenséggel e fő életkor-csoportok szerint tapasztalható: a 18-54 év közötti válaszadók 35 százaléka, de az 55 éveseknek és idősebbeknek csak 19 százaléka tartja későinek a női nyugdíjkorhatárt. Kevésbé azonosulnak e nézettel

a nyugdíjasok (21 százalék) és az özvegy családi állapotúak (19 százalék). Maguk a legérintettebbek, a nők, csak kismértékben térnek el a férfiak álláspontjától (nők: 28 százalék, férfiak 32 százalék).

Akik az 55 éves korhatárt még lejebb szállítanák, véleményüket elsősorban azzal indokolják: "az emberek egészsége korábban megromlik", "rájuk fér a pihenés". A fiatalabbak azt is fontosnak tartanák, hogy a szülők - ha korábban nyugdíjba mennek - segítséget nyújthatnak a kisgyermek gondozásában, nevelésében.

Az azonban magyarázatra szorul, miért van ilyen számottevő eltérés a "még nem" és a "már" nyugdíjasok véleményei között. Ennek egyik oka az lehet, hogy minél fiatalabb valaki, annál hosszabbnak tűnik számára az az idő, amelyet még végig kell dolgoznia. Némiképp más a helyzet a középső korban lévő, de még nem nyugdíjas csoportnál, köztük is főként a nőknél. Ők azért igyekeznek minél előbb felszabadítani magukat, hogy az unokák gondozásában mielőbb aktív segítséget tudjanak nyújtani gyermekeiknek. (Ezt a gyermekintézmények drágulása és romlása méginkább sürgeti.) Ám ennek az időszaknak nagyon hamar - néhány év alatt - vége szakad, s a még viszonylag "fiatal"-nyugdíjas nők nagy része céltalannak érzi életét; nyugdíjas létének csak anyagi hátrányait érzékeli, s lassan-lassan ő maga szorul gyermekei támogatására. Mégis elég-

gé meggyökeresedett - a külső feltételek romlásának hatására is - a családi életmódnak, a generációk közötti munkamegosztásnak ilyesfajta építkezése. A jellegzetes véleménymegoszlások és differenciák 1982 óta gyakorlatilag nem változtak.

Kevésbé bonyolult a férfiak nyugdíjkorhatárának megítélése. A túlnyomó többség ezt is megfelelőnek tartotta mindkét adatfelvétel alkalmából (70 százalék körül). Akik túl későinek (20-22 százalék közt), azok azt szinte kizárólag az egészség leromlásával, az elfáradással indokolták. Ez - tekintettel a férfiak számottevő többletmunkájára, nem utolsósorban pedig magasabb halandósági arányaira - teljesen érthető.

A "még nem" és "már" nyugdíjasok közötti nagy véleménykülönbség fő oka a nyugdíjkorhatár - nyugdíjba lépés kérdésében tehát az, hogy a nyugdíj előtt álló csoportok - a jövedelemcsökkenés ellenére is - "jobbat várnak" a nyugdíjas létből. Minthogy 55-60 éves korra valóban megfáradnak a munkában, elsősorban a kötetlenség, a sok szabadidő, a pihenés lehetősége, a családi életben való aktívabb részvétel lebeg szemük előtt. A közvélemény-kutatás mintájában például a 40 év fölötti, de még nem nyugdíjas korú kérdezettek 86 százaléka kíván azonnal nyugdíjba lépni, amint a korhatárt eléri. (Ez 1982-ben még alacsonyabb volt - 70 százalék.) Ennek fő okaként az elfáradást jelölték meg. Az 55, illetve 60 év betöltésekor azonnal nyugdíjba menni szándékozóknak csak alig több mint fele ala-

kított ki valamilyen konkrét tervet arra vonatkozóan: mivel fogja tölteni nyugdíjas idejét. A konkrét tervek között a ház körüli elfoglaltság (pl. barkácsolás, kertészkedés, hobby) és a család segítése vezetnek. "Szép öregkor" lebeg tehát a szemük előtt. Csak mintegy 60 százalékuk aggodalmaskodik, ha nyugdíjas korára gondol, az aggodalmak között is inkább a betegségtől, a haláltól való félelem szerepelnek, ennél jóval kevesebben számolnak előre a várható anyagi gondokkal.

A mintába bekerült nyugdíjasok is valahogy így képzeltek el inaktív életüket. Közel 60 százalékuk - beszámolója szerint - csupán arra számított: új életmódja "jó lesz - szép lesz", az volt a vágya, hogy el tudja tartani magát, ne szoruljon senkire. Konkrét terveik hasonlóak voltak a most nyugdíj előtt állók terveihez, elképzeléseihez.

Ám a nyugdíjas éveket töltve 1982-ben csupán 50 százalékuk, 1989-ben pedig ennél is kisebb arányuk, 33 százalékuk számolt be arról, hogy új életformájukat nagyjából úgy töltik, ahogyan elképzeltek. Hogy miért nem teljesültek ezek a - nagyvonalúnak egyáltalán nem mondható, sőt nagyonis szerény - tervek, annak legfőbb okát az anyagiakban és a rossz egészségi állapotban látták.

Első helyen a szűkös anyagiakat említették. Az összes nyugdíjas 63 százaléka számolt be arról 1989-ben, hogy terveik, elképzeléseik nem váltak

valóra; 42 százalékuk ezt anyagi okoknak tulajdonítja, további egyötödük pedig az egészség leromlásának. 1982-ben ez még fordítva volt: az egészség romlását többen érezték akadályozó tényezőnek, mint a szűkös anyagiakat. Ez azért is szomorú, mert - mint tudott - az idős emberek egészségi állapota a 80-as évek folyamán egyáltalán nem javult; a véleményváltozást az anyagi körülmények igen gyorsütemű rosszabbodása okozta.

Nyugdíjas létüket tehát a lemondás, csalódás, kudarc határozza meg. Nem csoda hát, ha arra gondolnak: könnyebb lenne (anyagilag) a helyzetük, ha tovább dolgozhattak volna, ha nem lenne olyan korai a nyugdíjkorhatár.

De érthető az is, hogy a 40-55 vagy 60 év közötti emberek zöme ma még nem tud a nyugdíjas lét kudarcaival számolni. Közülük a fiatalabbak (a 40 év körüliek) még éppenhogy csak megszerezték lakásukat, s gyermekeik iskoláztatásával vannak elfoglalva. Az "idősebbek" végső erőfeszítéseiket teszik az anyagi biztonság nyugdíj előtti megszerzése érdekében. (Ennek a korosztálynak 45 százaléka adta azt a választ, hogy a nyugdíjba lépésig fő célja a kellő anyagiak megteremtése, további 27 százalék pedig gyermekei jövőjének biztosítására törekszik.) A hajsza óhatatlanul elfáradáshoz, az egészség leromlásához vezet. A nyugdíjba lépéstől voltaképpen ennek a hajszának a megszűnését várják, arra számítva, hogy ha már teljesítették e célokat, saját fenntartásukra szerényebb jövede-

lem is elegendő lesz. Amint azonban a "már nyugdíjasok" nyilatkozataiból kitűnik, a valóság sajnos, rácsúfol ezekre a hiedelmekre.

c) Mit tartanak az emberek az időskorúak legnagyobb problémáinak?

Erre a kérdésre - érthető módon - tartalmilag nagyon hasonló válaszokat adtak a megkérdezettek 1982-ben és 1989-ben. Azonban 1989-ben több, mint kétszer annyian említették "legnagyobb problémaként" az alacsony nyugdíjakat, a szűkös anyagiakat, mint hét évvel ezelőtt, így most ez áll a rangsor élén - 1982-ben a magányosságot, a társtalanságot ennél gyakrabban nevezték "legnagyobbaknak". Ez nemcsak azért szomorú, mert megfelel a valóságnak, hanem azért is, mert úgy tűnik, ma a megélhetési problémák elfedik a többi, tipikusan az öregséggel összefüggő intézményes és pszichikus természetű gondokat és társadalmi kötelezettségeket.

	1982	1989
Az idős emberek legnagyobb problémái: ⁹		
- magányosság, társtalanság	49%	33%
- alacsony nyugdíj, szűkös anyagiak	33%	72%
- romló egészség, betegség	17%	29%
- nem tudják ellátni magukat; tehetetlenség	12%	8%
- szeretethiány; a fiatalok meg nem értése	14%	6%
- céltalanság, elfoglaltság hiánya	8%	4%
- megbecsülés hiánya	4%	2%
- a család kihasználja őket	1%	1%
- nincs, vagy kevés az "öregek klubja"	4%	2%
- kevés, rossz színvonalú szociális otthon	1%	1%
- az, hogy öreg, az öregség önmagában	6%	1%

A két adatsor jól mutatja, mennyire háttérbe szorultak 1989-re azok a problémák, amelyek az idős emberek lelki egyensúlyát ingatják meg, s azok is, amelyek a magányosan élő öregekről való intézményes gondoskodás hiányosságait vetik fel. Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy bár az egészség leromlása,

⁹Egy válaszadó több problémát is megemlíthetett, így a százalékok összege meghaladja a 100-at.

a betegség mindkét alkalommal harmadik helyre került a nehéz problémák rangsorában, az ezt kiemelők aránya 12 százalékponttal megnövekedett. Valószínűnek tartjuk, hogy ennek tudatosulásához a gyógyszerek áremelkedése is hozzájárult. A tömegkommunikáció - legalábbis az áremelések utáni hetekben - sűrűn adott hírt arról, hogy az idős betegek nem tudják megfizetni a számukra felírt gyógyszereket.

Az egyes problémák kiemelésében, említési gyakoriságában tapasztalt különbségeket elemezve azt a megfigyelést tettük, hogy a leginkább "érintettek", az idősebb korúak, a nyugdíjasok, az özvegy családi állapotúak, az átlagosnál nem érzékenyebbek az alacsony nyugdíjakra, a szűkös anyagiakra - igaz, ennek átlagos említése is elég magas. De másoknál nagyobb fogékonyságot mutatnak a magányosság, a társtalanság nehézségei iránt (40 százalék fölött), s méginkább a rossz egészség, a gyakori betegség elviselése, mint "legnagyobb probléma" iránt. (Ez utóbbit az átlagosnál többen tartják legnagyobb problémának a nyugdíjasok /38 százalék/, a 60 évesnél idősebbek /40 százalék/, az özvegy családi állapotúak /44 százalék/ és a legalacsonyabban iskolázottak /38 százalék/.) Viszont minél iskolázottabb valaki, annál központibb problémának tartja a nyugdíjak alacsony szintjét (8 osztály alatt: 55 százalék, 8 osztállyal: 67 százalék, középiskolai, valamint egyetemi, főiskolai végzettséggel 80 százalék). Hasonló ehhez

a vélemények foglalkozás szerinti megoszlása: a vezető beosztásúak, illetve értelmiségi foglalkozásúak 80 százaléka tartja a szűkös anyagiakat az idősök legnagyobb problémájának. Ennek egyik oka, hogy a legjobban informáltaknak van a legszélesebb áttekintésük általánosságban is a nyugdíjak szintjéről, arról, hogy ennél a jövedelemtípusnál lehet legkevésbé értékőrzésről beszélni. Másrészt ez az a réteg, amely legjobban tisztában van azzal, hogy megfelelő jövedelemmel sok más nehéz probléma megoldható, vagy elkerülhető lenne: azzal magasabb színvonalú egészségügyi ellátást lehetne biztosítani, a kulturális igények kielégítésével pedig - legalábbis bizonyos mértékig és bizonyos életkorig - pótolható a magányosság, a céltalanság, az elfoglaltság hiánya. Ezen túlmenően megfelelő szintű jövedelem mellett könnyebben megoldható az életnek az a szakasza is, amikor az idős ember nem tudja már ellátni magát, másokra szorul. Az iskolázottabb réteg - más társadalmi csoportokhoz képest - jobban tisztában van azzal, hogy a nyugdíjak jelenlegi szintje mellett ezektől a lehetőségektől a gazdasági aktivitásukat befejező emberek egyre távolabb kerülnek.

E fejezet első részében bemutattuk, hogy a közvélemény szerint milyen nagy különbség van a magányosan élő és a családban élő idős emberek helyzete között. Mégis elgondolkoztató, hogy mennyire megoszlának a vélemények abban a kérdésben: "Ha a lakáskörülmények arra alkalmasak lennének, jó lenne-e,

ha több nemzedék: nagyszülők, szülők, gyermekek együtt laknának". Ez a kérdés több közvélemény-kutatásunk kérdőívén is szerepelt, így pl. a lakáshelyzettel kapcsolatos, 1970-es - 1980-as években végzett közvélemény-kutatásaink alkalmából. Visszatérően azt az eredményt kapjuk, hogy sokkal kevesebben tartanák ezt az életformát jónak, mint amennyien rossznak:

	<u>1982</u>	<u>1989</u>
Ha több nemzedék - nagyszülők, szülők, gyermekek együtt laknának, az		
- jó lenne	38%	36%
- nem lenne jó	56%	58%
- nem tudja	6%	6%
Összesen:	100%	100%

Korábbi vizsgálatainkban két olyan társadalmi csoportot találtunk, amelyek az átlagosan tapasztaltnál némileg nagyobb hajlandóságot mutattak az idősebb generációval való együttélésre: a diplomásokat, valamint a községekben élőket. Ezt akkor azzal magyaráztuk, hogy a diplomás emberek könnyebben el tudják képzelni, melyek is lennének azok a bizonyos "megfelelő lakáskörülmények", amelyek alkalmasak három generáció együttélésére. (Kimondottan nagyméretű, többszobás, esetleg dupla komfortos stb.) Ami a községi lakosságot illeti, ott talán ma is létezik még valamelyest ennek hagyománya, s a ház

körüli kert, udvar, nem utolsósorban a ház körüli elfoglaltságok nagyobb életteret teremtenek több generáció számára, mint a városi átlagos lakásméreték. Ezek a véleménykülönbségek azonban fokozatosan eltűntek, s mostanra szinte teljesen homogénné váltak.

Egyetlen olyan élethelyzetet fedezhettünk fel, amelyben valamennyivel többen kívánnák a generációk együttélését. Az 55-59 évesek 45 százaléka inkább az együttélés mellett szavazna. (Ez a nyugdíjba lépés éve, amikor - mint erről szó volt - sok nő motivált abban, hogy mielőbb nyugdíjba lépjen, s ellássa unokái gondozását.) Ám az önáluk idősebb korcsoportok már ugyanúgy az önálló élet mellett döntenének, mint 55 évesnél fiatalabb társaik. Ebben az élethelyzetben van a fiatalabb generációnak egy része is: azok a szülők, akiknek több eltartott gyermekük van. Egy eltartott gyermekkel 36, kettővel 38, de ha már három eltartott gyermek van, akkor 50 százalékuk tartaná jónak, ha a nagyszülőkkel lakhatnának. A generációk tehát inkább az önállóság fenntartása mellett szavaznak, s kevésbé az együttélés mellett; ez utóbbit inkább kényszerhelyzetnek tartják, vagy pedig olyan megoldásnak, amely a családi életnek csupán egy-egy meghatározott ciklusában kívánatos.

d) Az időskorúak megítélése; előítéletek

Az 1982-ben végzett közvélemény-kutatás egyik fő témája annak vizsgálata volt, hogy vajon mekkora a fiatalabb generációk "tolerancia-készsége" az öregek iránt; élnek-e bizonyosfajta előítéletek az öreg emberekre vonatkozóan, s milyen ezek tartalma, erőssége, irányultsága.

Ha áttanulmányozzuk az öregekről szóló régi magyar közmondásokat (ezekből 1982-ben tartalomelemzést készítettünk), azt tapasztaljuk, hogy az idős emberek tiszteletére, megbecsülésére intő tanítások mellett bőségesen vannak közöttük olyanok, amelyek az öregek negatív tulajdonságait emelik ki: nehezen adják át helyüket a fiataloknak, mindenbe beleszólnak, akadékoskodnak, zsugoriak, ha fiatalosnak akarnak látszani - pl. párkapcsolatokat keresnek - nevetségessé válnak, fizikai-szellemi leépülésük pedig sok gondot okoz a családnak. Az idős embereknek nemcsak pozitív, hanem negatív, olykor kifejezetten ellenséges megítélése is elég régi keletű tehát. Kétségtelen, hogy az elmúlt évtizedekben végbement társadalmi-demográfiai folyamatok (az időskorúak arányának növekedése, a családok nuklearizálódása, s ezzel együtt a magányosan élő öregek számának és arányának növekedése) ugyancsak kedvezhetek az idős emberekkel kapcsolatos érzelmek polarizálódásának: a részvét, a segítőkészség növekedésének, de - az eltartás, a gondozás, egyáltalán a kapcsolattartás nehézségei miatt - a

negatív értékítéletek, előítéletek szaporodásának is.

A pozitív és a negatív értékítéletek természetének vizsgálatára választott módszer hasonlít ahhoz, amit a "női egyenjogúság" - témakör vizsgálatánál alkalmaztunk. A kérdőívben összesen húsz kijelentést fogalmaztunk meg, ezek mindegyike az idős emberek tevékenységének, tulajdonságainak megítélésére vonatkozott. Ezek megfogalmazásában mindenekelőtt a már említett, régi magyar közmondásokra támaszkodtunk, de támpontul szolgáltak a mindennapi életben sűrűn előforduló, közhelyszerű megfogalmazások, sztereotípiák is. A kérdezettek feladata ezúttal is az volt, hogy mindegyik kijelentés esetében mondják meg: azzal egyetértenek-e, vagy sem. Ha egy-egy esetben a megkérdezett egyáltalán nem tudott dönteni, válaszát "bizonytalan" kellett jelölni.

Az alábbiakban közöljük a kérdőívben szereplő kijelentések listáját. A táblázat tartalmazza a válaszok 1982. és 1989. évi megoszlásait, valamint - az utolsó oszlopban - az ún. tolerancia-index értékét. Ha az index értéke pozitív, az azt jelzi, hogy az adott kijelentés vonatkozásában többen vannak ún. "öreg-pártiak" ("toleránsok"), mint "öreg-ellenesek" ("intoleránsok"). A negatív érték az ellenkező helyzetet jelenti, amikor az öreg-ellenesek, intoleránsok vannak túlsúlyban.

Az index értéke ezúttal is egy -100-tól +100-ig terjedő skálán helyezkedik el. Kiszámítása a következőképpen történt: mindegyik kijelentés ese-

tében megállapítottuk, hogy annak elfogadása öregellenességet (intoleranciát) vagy öreg-pártiságot (toleranciát) fejez-e ki. Az egyes kijelentéseknél előforduló toleráns vélemények arányából kivontuk az intoleráns vélemények arányát, s az így kapott értéket elosztottuk a két arányszám összegével, majd a végeredményt - a könnyebb kezelhetőség kedvéért - százzal szoroztuk. A toleráns vélemények döntő túlsúlyáról akkor beszélhetünk, ha az index értéke +50 felett van. (Ennek megfelelően -50 érték alatt az intoleráns vélemények vannak nagy túlsúlyban.) Ha az index értéke 0 körül van, a pozitív és negatív értékítéletek nagyjából egyensúlyban vannak, a közvélemény abban a kérdésben meglehetősen megosztott.

Kijelentések	(százalékban)					
	Egyet- ért	Nem ért egyét	Bi- zony- talan	Nem tudja	Ösz- sze- sen	Tole- rancia- index
1. Az öregek munkája - nagyobb tapasztalatuk miatt - többet ér a fiatalok munkájánál						
1982:	42	28	28	2	100	20
1989:	29	37	33	1	100	-12
2. Az öregek gyanakvóak, mindenkit ellenséget látnak						
1982:	26	51	21	2	100	32
1989:	22	57	21	0	100	44
3. Jelentős az a segítség, amit az idősebbek a háztartásban, az unokák gondozásában tudnak nyújtani a családoknak						
1982:	92	2	3	3	100	96
1989:	84	4	10	1	100	91

Kijelentések	Egyet- ért	Nem ért egyét	Bi- zony- talan	Nem tudja	Ösz- sze- sen	Tole- rancia- index
4. Az öregeknek jobban fáj a feleslegesség érzése, mint az anyagi problémák						
1982:	86	4	7	3	100	91
1989:	77	7	14	2	100	83
5. Nagyon jót tesz a családi életnek, ha a nagyszülők is osztoznak a mindennapi örömeiben-gondokban						
1982:	85	5	8	2	100	89
1989:	79	6	14	1	100	86
6. Az öregek azt szeretnék, ha mindenben őket követnék						
1982:	48	34	17	1	100	-17
1989:	35	40	24	1	100	7
7. Nehéz munkát adni az öregeknek, mert feledékenyek, hamar elfáradnak						
1982:	43	36	19	2	100	-9
1989:	32	39	28	1	100	10
8. Az idős embereknek is joguk van a szerelemhez						
1982:	80	6	9	5	100	86
1989:	79	5	12	4	100	88
9. Az öregek nem kapnak annyi tiszteletet az emberektől, mint amennyit megérdemelnének						
1982:	59	22	17	2	100	46
1989:	68	12	18	2	100	70
10. Az idősebbek nem veszik tudomásul, hogy a helyüket át kell adni a fiataloknak						
1982:	41	33	23	3	100	-16
1989:	35	27	55	3	100	-13

Kijelentések	Egyet- ért	Nem ért egyét	Bi- zony- talan	Nem tudja	Ösz- sze- sen	Tole- rancia- index
11. A felnőtt gyermekeknek mindenképpen kötelessé- gük, hogy támogassák idős szüleiket						
1982:	93	2	4	1	100	96
1989:	81	6	12	1	100	86
12. Az öregek féltik, amijük van, ha tudnak, se szíve- sen vállalnak részt a fia- talok gondjaiból						
1982:	21	59	18	2	100	48
1989:	17	61	20	2	100	56
13. Nem illő dolog az, ha az idős emberek szerelmesek lesznek						
1982:	20	59	16	6	100	49
1989:	12	71	14	3	100	71
14. Sok baj megelőzhető len- ne, ha hallgatnának az öregek tanácsaira						
1982:	65	11	22	2	100	71
1989:	55	11	33	1	100	67
15. Az öregek nem szorulnak akkora támogatásra, mint ahogyan mondják magukról						
1982:	33	29	32	5	100	- 6
1989:	22	41	34	3	100	30
16. A munkahelyeken egyálta- lán nem becsülik azokat, akik kezdenek kiöregedni a munkából						
1982:	28	54	13	5	100	-32
1989:	33	23	39	5	100	18

Kijelentések	Egyet- ért	Nem ért egyét	Bi- zony- talan	Nem tudja	Ösz- sze- sen	Tole- rancia- index
17. Az öregek szeretnek be- leszólni a fiatalok csa- ládi életébe						
1982:	70	13	14	3	100	-69
1989:	55	16	27	2	100	-55
18. A munkahelyeken az idő- sebbek még akkor is el- várják, hogy előnyöket élvezzenek, ha már nem tudnak dolgozni						
1982:	38	34	22	6	100	- 6
1989:	30	40	25	5	100	-14
19. Az idősebb embereknek semmi sincs ínyűkre, mindenért zsörtölődnek						
1982:	30	47	21	2	100	22
1989:	20	48	30	2	100	41
20. Az öregek szívesen ál- dozzák fel mindenüket gyermekükért						
1982:	71	7	20	2	100	82
1989:	66	6	27	1	100	83

A táblát áttekintve két észrevételt érdemes megtenni. Feltűnő, hogy bizonyos esetekben elég erőteljesen megoszlik a közvélemény, s ezeknél a "bizonytalan" vélemények aránya is elég magas. A bizonytalan vélemények magas aránya egy-egy kijelentés esetén azt mutatja, hogy abban a kérdésben a közgondolkodásban nincsenek normatívák sem annak elfogadása, sem pe-

dig elvetése tekintetében. Figyelemre méltó, hogy egyes esetekben a bizonytalan vélemények aránya az elmúlt hét év alatt jelentősen megnövekedett, különösen azokban a kérdésekben, amelyek az idősebb emberek munkájának értékelésére vonatkoznak.

A másik észrevétel, hogy általánosan elmondható: az időskorúak iránti megértő, toleráns vélemények aránya többnyire meghaladja a negatív, intoleráns véleményekét, hiszen a tolerancia-index csak néhány kijelentés esetében volt negatív előjelű. A hét év alatt bekövetkezett változások arra vallanak: az azóta eltelt időszakban némileg még növekedett is a toleráns vélemények aránya. (Az index előjele csak egy esetben - 1. sz. kijelentés - változott pozitívról negatívra.)

Azokban a témakörökben, amelyekben hét évvel ezelőtt is igen nagy többségi vélemény alakult ki, gyakorlatilag nem változtak a vélemények. Ezek többnyire a legáltalánosabban elfogadott erkölcsi kötelességeket tartalmazzák (pl. a felnőtt gyermekek kötelezettségei idős szüleik iránt /11. sz./), vagy az idős emberek fiatal generációk számára legpozitívabb tulajdonságait ismerik el (pl. jelentős segítséget nyújtanak a családi feladatok ellátásában /3. sz./, vagy feláldozzák mindenüket gyermekeikért /20. sz./).

Egyes esetekben e nagy többségi vélemények aránya mégis csökkenten kissé. "Az öregeknek jobban fáj a feleslegesség

érzése, mint az anyagi problémák" - megfogalmazású kijelentést (4. sz.) ma valamivel kevesebben osztják, mint hét éve - ez az anyagi helyzet romlásával magyarázható. Számottevően csökkent az egyetértők aránya (70-ről 55 százalékra) abban a kérdésben is, hogy "az öregek szeretnek beleszólni a fiatalok családi életébe" (17. sz.). Ennek oka az lehet, hogy - mint arról az előző fejezetben szóltunk - a háztartási gondok megnehezedtek, s a fiatalok inkább "elviselik" az öregektől, hogy családi életükbe beleszóljanak, ha ennek fejében jelentős segítséget kapnak az otthoni munkákban.

A kijelentések egy számottevő részéről (2., 9., 10., 18., 19.) az mondható el, hogy azok - ha az előzőeknél nagyobb mértékben is osztották meg a közvéleményt (az index-értékek a -50—+50 sávon belül maradtak) - ha egyáltalán változtak, akkor inkább a tolerancia növekedése irányában mozdultak el.

Részletesebben érdemes szólni azokról a témakörökről, amelyekben az azóta eltelt hét év alatt a vélemények iránya is megváltozott. Ezek közt is azok vannak többségben, amelyekben a negatív előjel változott pozitívvá. Köztük egyik legjelentősebb a 15. sz. esetében tapasztalt változás:

Egyet- ért	Nem ért egyed	Index

Az öregek nem szorulnak
akkora támogatásra, mint
ahogyan mondják magukról

1982:	33	29	-6
1989:	22	41	30

Ez - ha visszagondolunk az időskorúak anyagi helyzetének megítélésében bekövetkezett véleményváltozásokra - azokkal teljesen egybecseng. Igen összetett véleményváltozást tükröz azonban az idős emberek munkahelyi tevékenységének megítélése. Azt már 1982-ben is érzékelhettük, hogy a közvélemény elég megosztott, sőt inkább negatívan ítéli meg, mennyire alkalmasak munkavégzésre időskorú munkatársaik, és sokan látták úgy, hogy a nyugdíjas korhoz közeledve, vagy azt akár meg is haladva az időskorúak nem szívesen adják át helyüket a fiataloknak, sőt elvárnák, ha nagyobb tiszteletben tartanák őket, ha mindenben kikérnék tanácsaikat. Ezeket a tulajdonságokat ma valamivel kevesebben érzik valóságosnak, mint hét évvel ezelőtt. Ennek egyik oka a részvét növekedése lehet: tudva azt, hogy a nyugdíjazás az anyagi körülmények jelentős leromlásával jár, a munkahelyeken inkább sajnálkozás övezi azokat, akik erre a lépésre kényszerülnek. A másik ok talán éppen a korosodó emberek magatartás-változásában keresendő. A munkanélküliség, a felmondás, az elküldés veszélye inkább őket fenyegeti, mint a fiatalabbakat, s egyre inkább átérzik, hogy nem nélkülözhetetlenek, hogy a helyüket valóban át kell adniok. Az attitűdök e változásai közt különösen szembeötlő az, amelyet az 1. sz. kijelentés esetében érzékelhettünk. (Ez az egyetlen olyan kijelentés, amelynél a tolerancia-index a hét évvel korábbi, pozitív előjelű értékről negatív előjelűre változott.)

Egyet- ért	Nem ért egyed	Index

Az öregek munkája - nagyobb tapasztalatuk miatt - többet ér a fiatalok munkájánál

1982:	42	28	20
1989:	29	37	-12

Hogy miért éppen ebben a kérdésben változott a vélemények iránya (toleránsról intoleránsra) annak egyik magyarázata az ún. "kenyérharc" keményedése lehet. De nem zárható ki egy olyan - politikai, ideológiai természetű - hatás sem, hogy az elmúlt évben a politikai mozgalmakban is felerősödtek az ún. generációs ellentétek; a fiatalabb korosztályok egyre inkább szembesültek azzal, hogy az öregek tapasztalataihoz való ragaszkodás, annak követése éppenséggel akadályozza az előrehaladást.

Végül érdemes megemlíteni egy olyan véleményváltozást, amely a pozitív ("öreg-párti", toleráns) vélemények tartományán belül maradt, de a tolerancia-index jelentős megemelkedésével járt:

Egyet- ért	Nem ért egyed	Index

Nem illő dolog az, ha az idős emberek szerelmesek lesznek (13. sz.)

1982:	20	59	49
1989:	12	71	71

Az idős emberek szerelmének elítélése az öregekkel szembeni előítéletes magatartás egy igen jellegzetes vonása. Az idős emberek "nevetségesnek", "szégyellni valónak", "illetlennek" tartott szerelme gyakran annak válik eszközévé, hogy reá hivatkozva a "normálisan", "helyesen" gondolkozók kiközösítsék maguk közül az egyébként is terhükre lévő öregeket. Jellegzetes volt pl. 1982-ben, hogy az emberek 80 százaléka elismerte ugyan az öregek "jogát a szerelemre" (8. sz.), de csak 59 százalék szerint volt ez "illő" dolog. Azt is megfigyelhettük, hogy az intoleráns vélemények erősebbek voltak azoknál, akik idősebb családtagjaikkal szorosabb kapcsolatot tartottak fenn. Közöttük olyanok is többen voltak, akik úgy gondolták: az időseknek nincs joguk a szerelemhez, s olyanok is, akik szerint nem illő dolog, ha szerelmesek lesznek. Emögött sokféle attitűd sejthető: "szégyenlik", hogy a család idős tagja kapcsolatba kezd; úgy érzik, az általuk "gondozott" öreg nem értékeli eléggé, hogy ők törődnek vele; számukra - a jövőt illetően - fenyegető lehet egy újabb idős (vagy nem idős) "családtag" megjelenése stb.

A hét évvel később készített közvélemény-kutatás azt mutatja, hogy ebben a kérdésben változás van. Lényegesen közelebb került egymáshoz az idős emberek szerelemhez való jogának elismerése (79 százalék) és annak elvetése, hogy ez nem "illő" dolog (71 százalék). Ezt tulajdoníthatjuk a modernebb,

felvilágosultabb szemléletmód terjedésének, de egy olyan attitűd erősödésének is, hogy nem szabad elítélni, megakadályozni azokat a dolgokat, amelyek a magányosan élő idős emberek életét megszépíthetik.

e) A vélemények differenciálódása

Az 1982-ben elvégzett elemzések tanulsága az volt, hogy négy olyan társadalmi-demográfiai paraméter van, amely a pozitív és negatív értékítéleteket legerősebben differenciálja: az életkor, az iskolai végzettség, a településtípus és a váltság foka.

Kisebb-nagyobb mértékben természetesen más kemény (és lágy) változók is befolyásolták a véleményeket. Ezek felsorolását az 1983. évi kiadvány tartalmazza.

E négy fő változó hatása - értelemszerűen - a hét évvel korábban tapasztaltak szerint érvényesült 1989-ben is.

Az életkor előrehaladása gyakorlatilag minden esetben az idős emberek iránti tolerancia növekedésével jár, más szóval: az öregek pozitív tulajdonságait, hasznát, megbecsülésük hiányosságait jobban elismerik sajátmagukról, mint a fiatalok örölkük. Egy kivétel van ez alól: azt, hogy "illő dolog"-e egy öreg embernek szerelmesnek lenni, az idősebbek kevésbé fogadják el, mint a fiatalok.

Az iskolai végzettség emelkedése ugyancsak az idős kor iránti tolerancia növekedésével jár. Különösen érzékelhető ez olyan kérdésekben, mint pl. az öregek "beleszólása" a családi életbe; folytonos "zsörtölődésük", "aggodalmaszkodásuk", továbbá rászorultságuk, illetve adakozókészségük megítélése. Az alacsonyan iskolázott rétegek (ezzel párhuzamosan a szakképzettség nélküli foglalkozási csoportok) e problémákra sokkal érzékenyebbek, s körükben a negatív megítélésmód jóval gyakoribb. Ennek fő oka kétségkívül, a nagyobb műveltség és toleranciakészség együttjárása, de nagyon valószínű, hogy az iskolázottabb emberek egyben a konfliktusok kezelésmódjára is felkészültebbek. (Ezt a válások megítélésének módjában is tapasztalhattuk korábbi közvélemény-kutatásainkban.)

A településtípushoz tartozás értékítéletekre gyakorolt hatása meglehetősen vegyesnek mondható. Nagy valószínűséggel jelentős lehet bizonyosfajta hagyományok szerepe (pl. községekben fontosabbnak tartják az idős emberek megbecsülését, nagyobbra értékelik tapasztalataikat, mint a városokban), de - a közeli együttéléssel, együttlakással összefüggésben - egyes negatív értékítéletek kialakítására is több lehetőség kínálkozik (pl. községekben többen érzékelik, hogy az öregek zsörtölődnek, beleszólnak a fiatalok életébe stb.). Budapesten csak 5 százalék, községekben 15 százalék vallja, hogy az öregeknek nem illik szerelmesnek lenniök.

Nagyon hasonlít ehhez a vallásosság véleménybefolyásoló hatása. A nagyon vallásos emberek közt jóval többen vannak, akik az öregeknek több tiszteletet, nagyobb megbecsülést követelnének, mint ahogyan azt átlagosan tapasztalhatunk, de fogékonyabbak az öregek elítélendő, rossz tulajdonságainak elismerése iránt is. Egyáltalán - más közvélemény-kutatásaink eredményei is egybehangzanak azzal, hogy - a vallásosság hatása, befolyása kettős: alkalmas a sztereotípiás, előítéletes gondolkodás konzerválására, de arra is, hogy egyetemes tanításai egy humanista gondolkodásmód vezérfonalává váljanak. A nagyon vallásos emberek véleménye az öregek szerelmének megítélésében is számottevően eltér az átlagtól: csak 66 százalékuk azonosul azzal, hogy az öregeknek is joguk van erre, s a nem vallásosakhoz képest 10 százalékponttal magasabb arányban mondják, hogy ez nem "illő" dolog.

Némiképp meglepőnek találhatjuk, hogy a vélemények nem mutatnak összefüggést azzal: férfi vagy nő-e a válaszadó. (Kisebb különbségek természetesen vannak; a nők között többen találják úgy, hogy az öregek nem kapnak megfelelő tiszteletet, hogy a munkahelyeken nem becsülik meg őket, s a férfiaknál többen vetik el azt a kijelentést, hogy az öregek "nem szorulnak akkora támogatásra".) Háromdimenziós táblaelemzésekénél azonban már rátalálhattunk annak nyomaira, hogy ezeket az eltéréseket főként az idősebb korú, illetve özvegy családi állapotú nők "okozzák".

Részletesebben érdemes bemutatni a vélemények szóródását abban a kérdésben, amelyik - megítélésünk szerint - legjobban reprezentálja az attitűdök hét év alatt bekövetkezett, bizonyosfajta megváltozását. Ez az "öreges munkájának" megítélése (1. sz. kijelentés). Mint említettük, ez az egyetlen olyan kijelentés, amelyben az 1982. évi - igaz, csak kismértékben - toleráns vélemények iránya intoleránssá vált.

"Az öreges munkája - nagyobb tapasztalatuk miatt - többet ér a fiatalok munkájánál" megfogalmazású kijelentés esetében az azzal egyetértő véleményeket legjobban az iskolázottság osztja meg: a 8-nál kevesebb osztályt végzettek közel fele (48 százaléka), a 8 osztályt végzettek 31 százaléka, a középiskolát végzettek 17 százaléka, a diplomásoknak pedig mindössze 12 százaléka ért egyet ezzel. Magyarázata egyrészt az lehet, hogy a kevésbé iskolázott, főként szakképzettséget nem igénylő fizikai munkát végző csoportok esetében valóban igen nagy szerepe lehet a munkafolyamatokban elsajátított gyakorlatnak, a tapasztalatoknak. De lényegesebb lehet az, hogy a szakképzettek, főként a diplomások gyakran éppen abban érzékelik a fejlődés akadályát, hogy olyan kollégák ülnek vezető pozícióban munkahelyeiken, akiknek szakismeretei már elavultak, s akik életkorukból következően azt már nem képesek megújítani. Hasonló ehhez a vélemények foglalkozás szerinti megoszlása is: az értelmiségi foglalkozásúaknak mindössze 8 szá-

zaléka, de a betanított- és segéd munkások 30-35 százaléka gondolja, hogy az öregek tapasztalataikkal felülmúlhatják a fiatalok munkáját. A nyugdíjas réteg az átlagosnál ugyancsak 10 százalékponttal magasabb (38 százalékos) arányban ért egyet a kijelentéssel. Ez többé-kevésbé érthető is. Hiszen valóban nagy tapasztalatokat szereztek aktív éveikben, s most - a különböző munkahelyi-szakmai problémákról hírt kapva - úgy érzik: azokat nem használják fel eléggé. Megfelel ennek a vélemények életkor szerinti szóródása is: a 30 évesnél fiatalabbak 18 százaléka ismeri csak el az öregek munkájának nagyobb értékét, de 50 éven felül ez az arány 30-40 százalék közöttire emelkedik.

A másik pólust a vélemények településtípus és vallásosság szerinti szóródása jelenti: a nagyon vallásosak és községi lakosok mondják legnagyobb arányban, hogy az öregek értékesebb munkát képesek végezni, mint a fiatalok. Valószínűleg nem áll távol azonban a valóságtól, hogy ebben nem annyira a tényleges tapasztalatok a számottevőek, mint inkább e csoportok hagyományosan nagyobb tisztelete az öreg emberek iránt.

Az elmondottakat jól kiegészíti a vélemények megoszlása egy másik kérdésben. "A munkahelyeken egyáltalán nem becsülik azokat, akik kezdenek kiöregedni a munkából" (16. sz.) kijelentés esetében a véleménymegoszlások irányát úgy értelmeztük, hogy az 1982-ben tapasztalt "intoleráns" vélemények "to-

leránsakká" váltak. Ezt arra alapoztuk, hogy 1982-ben a kijelentést elvetők, 1989-ben pedig az azzal egyetértők voltak többségben. Meg kell azonban mondani, hogy a megfogalmazás nem sugall egyértelműen toleranciát. Elvetése jelentheti azt is: "éppen annyi megbecsülést kapnak, amennyit megérdemelnek - nem is érdemelnek többet", de azt is: "a munkahelyeken nagyonis megbecsülik az öregeket". S bár igaz, hogy a tolerancia-index negatívról pozitívrá változott, az ún. "bizonytalan" vélemények aránya megháromszorozódott. A magunk részéről ez utóbbit nagyonis lényeges véleményváltozásnak tartjuk. Úgy érzékeljük: az 1982 óta bekövetkezett attitűdváltozások egyik alapvető eleme éppenséggel ez: a vélemények elbizonytalanodtak abban a kérdésben, hogy mennyire kell megbecsülni a munkából kiöregedett embereket.

Ami pedig az egyetértő/nem egyetértő vélemények megoszlásait illeti, abban ugyanazokat a tendenciákat tapasztaljuk, mint "az öregek munkájának értéke"-kérdésben. A legalacsonyabb iskolai végzettségű csoporttól a legmagasabb végzettségűek felé haladva 46 százalékról 19 százalékra csökken le azok aránya, akik szerint a nyugdíjhoz közeledők nem kapnak elegendő megbecsülést. Ugyanezt mutatja a vélemények foglalkozás szerinti szórása: az értelmiségi foglalkozásúak mindössze 16 százaléka, a betanított- és segédmunkások 30 százalék fölötti aránya, de maguknak a nyugdíjasoknak már 45 százaléka kevesli

az öregedő munkatársak megbecsülését. Ami a vélemények kor szerinti megoszlását illeti: minél fiatalabbakról van szó, annál kevésbé fogadják el azt a nézetet, hogy az idősebbek kevés munkahelyi megbecsülést kapnak.

Ezekben a kérdésekben 1982-ben homogénabbak voltak a vélemények. Leszűrhetjük tehát azt a következtetést, hogy - bár általánosságban növekedett a közvéleményben az idős kor gondjai, problémái iránti megértés, bár kevésbé kívánják az emberek felnagyítani, kiélezni az idős korral együttjáró, olykor kellemetlen, rossz tulajdonságokat - a toleranciakészség növekedése elsősorban a nyugdíjas emberek anyagi körülményeinek igen jelentős romlása miatt következett be. A 80-as évek végére azonban kialakult egy olyan élethelyzet, ami nem igen enged megalkuvást. Részben a munkanélküliségtől való aggodalom, részben a szakmai előrehaladás szorító követelménye, nem utolsósorban pedig egy megöregedett generáció kudarcai abba az irányba hatnak, hogy a munkából lassan kilépő korosztály teljesítménye szigorúbb mércével ítéltesse meg. Úgy tűnik, a közvélemény azt tartaná igazságos megoldásnak, ha ezért a szigorúbb, keményebb megmérettetésért az idősebb embereket normális, elfogadható megélhetési körülmények, nyugdíjak kárpótolnák.

f) A vélemények szerkezete

Érdeklődésünk 1982-ben is és ezúttal is kiterjedt arra, hogy vajon egy-egy kijelentés elfogadása vagy elutasítása mennyire vont maga után a többi elfogadását vagy elutasítását, vagyis, hogy a kijelentések milyen fő csoportokba rendeződnek. Ebből a célból ezúttal is főkomponens-analízist készítettünk a 20 kijelentésre. Az elemzés eredménye egy 4 faktorból álló struktúra, amely a vélemények szóródásának 44 százalékát magyarázta.

A struktúra - és az egyes faktorok tartalma - az 1982-ben kimutatotthoz nagyon hasonlít. Akkor a főkomponens-elemzésben 5 faktort kaptunk, amelyek a vélemények szóródásának 48,1 százalékát magyarázták. Eltérést okozott az, hogy 1982-ben az elemzésből kihagytuk azokat a kijelentéseket, amelyek esetében a tolerancia-index közel 100 volt (lásd: 3., 4. és 11. sz. kijelentések). Most azonban ezek kihagyása nem látszott indokoltnak, mivel az egyetértő vélemények aránya e kijelentéseknél alacsonyabb volt. Az egyes véleményegyüttesek elkülönülése - azok tartalma szerint - azonban lényegében megegyezik az 1982-ben tapasztaltakkal. Részletes leírásukat lásd: Pataki-S. Molnár: "Túl van már az innen". Vélemények és előítéletek az öregségről. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Tanulmányok, 1983. XV. évf. 9. sz.

A kijelentések négy fő tartalmi csoportját - a faktorokat - a következőképpen jellemezhetjük:

Az időskorúak rossz tulajdonságai

1. faktor

Kijelentések: 18, 19, 2, 10, 17, 12, 6, 15¹⁰

Magyarázott
variancia: 19%

Sorrendben az első, a legmagasabb magyarázott varianciaszázalék értékkel rendelkező - és a legtöbb véleményváltozót magába foglaló - véleményegyüttes a gondolkodásmód olyan mezőnyét, tartományát fogja be, amely az időskorúakat kizárólag annak alapján mérlegeli: jellemzőek-e rájuk bizonyos negatív tulajdonságok, személyiségvonások, vagy nem jellemzőek. A faktor egyik pólusát egy kétségtől erősen "öreg-ellenes" attitűd jelenti: az öregek munkahelyi előnyökre számítanak; zsörtölődnek; gyanakvóak; nem veszik észre, hogy eljárt felettük az idő; szeretnek beleszólni a fiatalok életébe; féltik, amiük van; azt szeretnék, ha mindenben őket követnék; panaszkodóak; nem szorulnak akkora támogatásra, mint ahogyan mondják magukról. A másik végletet, a másik pólust az idős emberek iránti toleráns, együttérző attitűdök sűrűsödése jelenti: annak elutasítása, hogy ezek általános érvényű sajátosságai lennének az öregkornak. Mintha az állna e gondolkodásmód középpontjában: vajon törvényszerű-e, hogy az öregkorral bizonyosfajta kellemetlen tulajdonságok is együttjárnak, a fiataloknak el kell-e viselniök azokat.

¹⁰A kijelentések sorszámát a faktor-score-ok érték-sorrendjében.

Az időskorúak "haszna"

2. faktor

Kijelentések: 3, 11, 5, 20

Magyarázott
variancia: 12%

A vélemények szerveződésének jellegzetesen elkülönülő mezőnye az idős emberek kizárólag olyan szempontú megítélése, hogy vajon származnak-e előnyök abból, ha a család együtt él - vagy legalábbis szoros kapcsolatot tart fenn - velük. Mint-hogy az öregedő szülő segítése, támogatása mindenképpen kötelesség - ennek fejében vajon számottevő-e az a segítség, amelyet ők maguk tudnak nyújtani a családnak; milyen hatással van a családi élet mindennapjaira, ha abban az öreg családtagok is intenzíven résztvesznek, anyagi szempontból eléggé "áldozatkészek-e" az öregek gyermekeik iránt, egyáltalán - igénylik-e az idős emberek, hogy a fiatalok számítsanak rájuk, hogy ne legyenek "feleslegesek".

Természetesen a faktor magában foglalja a témakörökre adott pozitív és negatív reakciókat is. Ennek egyik végletét egy olyan - inkább pozitívnak mondható - attitűd képezi, amely szerint a családnak (és magának az idős embernek is) pszichikusan - olykor pedig akár anyagilag - előnyei származnak abból, ha abban idős családtagok is helyet, szerepet, feladatokat kapnak. A másik véglet ezt kevéssé - vagy egyáltalán - nem fogadja el, és inkább tehernek tekinti, ha a család fiatal tagjainak alkalmazkodniuk kell az öregekhez, illetve ha anyagi támogatásra is szorulnak.

Az időskorúak "érdemei"

3. faktor

Kijelentések: 1, 16, 14, 9

Magyarázott
variancia: 8%

A vélemények együttljárásait vizsgálva annak egy olyan, elkülönült tartománya is kirajzolódik, amely azt állítja a középpontba: vajon rászolgáltak-e az öregek a tiszteletre, a megbecsülésre. (Valóban olyan tapasztalatokkal rendelkeznek-e, amelyek következtében munkájuk többet ér a fiatalok teljesítményénél; ha még dolgoznak - megkapják-e munkahelyükön a kelendő megbecsülést; érdemes-e meghallgatni tanácsaikat; a fiatal generációk részéről kellő tisztelet övezi-e őket.) A faktor két pólusát értelemszerűen az öregek érdemeit elismerő és azokat elutasító attitűdök képezik. Érdekes és elgondolkoztató e nézetrendszer "önállósulása". Azok a generációs problémák, amelyek az 1. és a 2. faktorban az öregekkel való közvetlen együttlélés előnyeinek/hátrányainak mérlegelésében öltötenek testet ("vannak-e negatív tulajdonságaik, el kell-e viselni azokat"; "hasznos-e a családi élet szempontjából a velük való együttlélés"), ezúttal általánosabb síkon jelennek meg: milyen legyen a fiatal korosztály viszonya azokhoz, akik kiöregednek a munkából.

Szerelem idős korban

4. faktor

Kijelentések: 8, 13, 7

Magyarázott
variancia: 5%

Sorrendben az utolsó faktor az előítéletes gondolkodás-
módnak azt a fajtáját foglalja magába, amely az öregeket fő-
ként szerelmi kapcsolataik elfogadhatósága, "illendősége",
"jogosultsága" szemszögéből mérlegeli. (Van-e joguk a szere-
lemre; illik-e szerelmesnek lenniök.) Az ezt elfogadó és el-
utasító vélemények különálló együtteséhez még egy tartalom
kapcsolódik. A 7. kijelentés így szól: "Nehéz munkát adni az
öregeknek, mert feledékenyek, hamar elfáradnak". Első pillan-
tásra nehéz kapcsolatot találni a szerelemre vonatkozó ítéle-
tek, s ez utóbbi nézettel való egyetértő/elutasító vélemények
között. Feltevésünk szerint az egyik magyarázat az lehet,
hogy az emberek, akik úgy érzik: áldozatokat hoznak a fáradé-
kony, feledékeny, hasznavehetetlen öreg családtag eltartása,
gondozása érdekében - másoknál jobban elítélik, ha "gondo-
zottjuk" hálátlannak bizonyul, és másfajta kapcsolatokat ke-
res. De a két ítélet között más irányú tartalmi kapcsolat is
lehet. Sokan gondolkozhatnak úgy, hogy azok a magányosan élő
öregek, akik már nehezen tudják ellátni magukat, nagyonis jól
teszik, ha melegebb emberi kapcsolatok kiépítésével igyekez-
nek könnyíteni helyzetükön.

A vélemények e csoportokba rendeződése megfelelt előze-
tes várakozásainknak: ami az első két faktor tartalmát ille-
ti, voltaképpen érthető, és a mindennapi tapasztalatokkal is

egybecseng az, hogy az öregek megítélése igen összetett, pozitív és negatív tulajdonságaikra irányuló elemeket egyaránt tartalmaz. Elemzésünk éppen arra mutathatott rá, hogy ezek a közvéleményben élő, különböző irányultságú ítéletek egymástól elkülönülnek, önálló nézetrendszereket alkotnak, amelyek ugyanakkor részét képezik az öregekkel kapcsolatos vélemények összességének.

Hét évvel ezelőtt, az 1982-ben elvégzett, hasonló elemzés alkalmából újszerűnek találtuk a szerelem-faktor önálló funkcionálását; azt, hogy a szerelem az élet-értékek sorrendjében mennyire elkülönülten foglal helyet. A szerelemmel kapcsolatos kijelentésekre adott válaszok egyszerű megoszlásának bemutatásánál már hivatkoztunk arra, hogy az elmúlt hét év alatt e véleményekben jelentősen megnövekedett az idős emberek szerelmét elfogadó, megértő nézetek, attitűdök aránya. A faktor önálló megjelenése azonban mégis újra igazolja, hogy a gondolkodásnak ezt a sajátos mezőnyét egy hagyományosabb, prűdebb gondolkodásmód határozza meg.

A fiatal és idős generációk együttműködését érzékelő nézetek - úgy tűnik - ma karakterisztikusabban csoportosulnak, mint az évtized elején. 1982-ben az ún. "kooperáció-faktor" egyaránt magába foglalt olyan vélekedéseket, amelyek a generációk családon belüli, s olyanokat, amelyek a családon kívüli (pl. munkahelyi) együttműködésének előnyeit/hátrányait latolgatták. Most - a "haszon" (2.) és az "érdem"

(3.) faktorokban - a generációk együttműködésének ez a két élettere határozottan szétvált egymástól. Mögötte többfajta véleményváltozás hatása is sejthető. Az egyik az, hogy általánosságban is megnövekedett az idős emberek iránti toleranciakészség a közgondolkodásban. Nemcsak azért, mert mindenki számára nyilvánvaló, hogy megélhetési gondjaik ma súlyosabbak, hanem azért is, mert a családok jobban rá vannak szorulva a még munkabíró idős családtagok segítségére, mint korábban.

Más az iránya a vélemények változásának akkor, amikor a generációk együttműködésének általánosabb - ha úgy tetszik - "társadalmi" szintjéről van szó. A munkanélküliségtől való félelem, a szakmai előrehaladást akadályozó tényezők elhárításának igénye ma sokak véleményét "megkeményítette". Ez a tényező - úgy tűnik - az öregekkel kapcsolatos közgondolkodás egyik centrális - minden más problémát háttérbe szorító - kérdésévé tette az idősebb generáció munkájának, szakmai teljesítményének szigorúbb megítélését. De nemcsak erről lehet szó. A közvélemény-kutatás időpontjában, 1989 legvégén az embereket már erősen foglalkoztatta az elmúlt 40 év megítélése. A legszélesebb nyilvánosságban fogalmazódott meg már akkor az a kérdés, hogy vajon milyen mértékben felelős az elmúlt évtizedek hibáiért és kudarcaiért egy napjainkra megöregedett generáció. Ez is szerepet játszhat abban, hogy ma többen kérdőjelezik meg az öregek munkájának, tanácsainak értékét, s azt,

hogy nagyobb megbecsülést, több tiszteletet érdemelnek-e, mint amennyien ezt a 80-as évek elején tették; szerepet játszhat abban, hogy a fiatalok és öregek közötti kooperáció általánosabb, "társadalmi szinten" történő értékelése a közgondolkodás önálló tartományává alakult.

IV. MELLÉKLET

a) A minták összetétele 1982-ben, 1987-ben és 1989-ben

(százalékban)

Társadalmi-demográfiai csoportok	1982 N=1000	1987 1000	1989 1000

Nem

Férfi	46	44	44
Nő	54	56	56
	100	100	100

Életkor

18-24 éves	13	13	13
25-29 éves	12	10	9
30-39 éves	20	21	21
40-49 éves	17	20	18
50-59 éves	18	16	15
60 éves és idősebb	20	20	23
	100	100	100

Településtípus

Budapest	21	20	20
Városok	34	36	36
Községek	45	44	44
	100	100	100

Legmagasabb iskolai végzettség

8-nál kevesebb osztályt végzett	26	18	19
8 osztályt végzett	45	49	46
Középiskolát végzett	22	22	24
Egyetemet, főiskolát végzett	7	11	11
	100	100	100

Társadalmi-demográfiai csoportok	1982 N=1000	1987 1000	1989 1000

Foglalkozás

Aktív kereső:

Vezető állású, értelmiségi	6	8	8
Egyéb szellemi	16	27	14
Szakmunkás	22	20	17
Betanított- és segédmunkás	18	19	16
Egyéb aktív kereső	4	1	4
Inaktív kereső (nyugdíjas és egyéb inaktív kereső)	21	22	27
Eltartott	13	13	14
	<u>100</u>	<u>100</u>	<u>100</u>

Családi állapot

Nőtlen, hajadon	16	14	14
Házas	69	70	70
Elvált	7	7	9
Özvegy	8	9	9
	<u>100</u>	<u>100</u>	<u>100</u>

18 éven aluli gyermek

Nincs	.	59	60
Van	.	41	40
	<u>100</u>	<u>100</u>	<u>100</u>

A vallásosság foka

Vallásos vagyok, az egyház tanításait követem	11	11	15
Vallásos vagyok a magam módján	40	41	47
Nem tudom megmondani, vallásos vagyok-e, vagy sem	9	8	7

Társadalmi-demográfiai csoportok	1982 N=1000	1987 1000	1989 1000
Nem vagyok vallásos	35	38	31
Egyéb	5	1	-
Nincs válasz	-	1	-
	100	100	100

b) Főkomponens-analízis varimax rotálással
(Faktorsúlyok táblázata)

1. Női egyenlőség

Az itemek sorszámai	I. faktor	II. faktor	III. faktor	IV. faktor
1.	<u>0,649</u>	-0,220	0,187	0,003
2.	0,027	<u>0,374</u>	0,205	0,021
3.	<u>0,466</u>	0,186	0,266	-0,025
4.	0,093	0,141	0,125	<u>0,585</u>
5.	-0,212	<u>0,640</u>	0,220	0,026
6.	<u>0,732</u>	-0,119	0,044	0,125
7.	<u>0,585</u>	0,348	-0,100	-0,007
8.	0,058	<u>0,739</u>	0,050	0,122
9.	<u>0,720</u>	0,160	-0,080	0,056
10.	0,182	0,247	<u>0,358</u>	0,209
11.	<u>0,415</u>	0,177	0,248	0,224
12.	-0,133	<u>0,492</u>	0,323	0,043
13.	0,293	<u>0,581</u>	0,194	-0,305
14.	-0,251	0,304	0,320	<u>0,321</u>
15.	0,293	<u>0,612</u>	0,000	0,180
16.	<u>0,386</u>	-0,088	0,281	0,208
17.	0,088	0,010	0,082	<u>0,752</u>
18.	0,217	<u>0,476</u>	-0,181	0,333
19.	-0,068	0,289	<u>0,654</u>	0,010
20.	0,308	0,037	<u>0,652</u>	0,092
21.	<u>0,614</u>	0,019	0,051	0,016
22.	0,392	0,112	<u>0,428</u>	0,120

2. Öregek megítélése

Az itemek sorszámai	I.faktor	II.faktor	III.faktor	IV.faktor
1.	0,026	0,015	<u>0,722</u>	0,105
2.	<u>0,658</u>	-0,074	0,062	0,152
3.	-0,021	<u>0,717</u>	0,084	-0,021
4.	0,224	<u>0,495</u>	-0,018	-0,105
5.	-0,012	<u>0,600</u>	0,105	0,039
6.	<u>0,519</u>	0,181	0,011	0,085
7.	0,430	0,081	0,135	<u>0,435</u>
8.	0,225	0,232	0,080	- <u>0,690</u>
9.	0,050	0,376	<u>0,501</u>	-0,206
10.	<u>0,653</u>	0,101	-0,081	-0,085
11.	0,165	<u>0,639</u>	-0,068	-0,068
12.	<u>0,533</u>	-0,080	0,273	0,091
13.	0,193	0,180	0,135	<u>0,632</u>
14.	-0,093	0,426	<u>0,537</u>	0,049
15.	<u>0,463</u>	0,060	0,153	0,009
16.	0,268	0,028	<u>0,632</u>	0,080
17.	<u>0,608</u>	0,164	-0,045	-0,215
18.	<u>0,671</u>	0,034	-0,020	-0,108
19.	<u>0,659</u>	-0,049	0,080	0,155
20.	-0,039	<u>0,586</u>	0,171	0,191

A NÉPESEDÉSI TEMAKKAL FOGLALKOZÓ KÖZVÉLEMÉNY-KUTATÁSOK
EREDMÉNYEIT ÖSSZEFOGLALÓ KIADVÁNYOK

Pataki Judit -

- S.Molnár Edit:

Tul van már az innenen./Vélemények és elő-
ítéletek az öregségről./ Tömegkommunikációs
Kutatóközpont, Tanulmányok, XV.évf.1983.

Közvélemény-kutatás népesedési kérdésekről
KSH NKI Közlemények 60.sz.1985/2.

Közvélemény-kutatás népesedési kérdések-
ről - 1985. KSH NKI Közlemények 65.sz.
1987/2.

Közvélemény-kutatás népesedési kérdések-
ről - 1987. KSH NKI Közlemények 69.sz.
1988/2.

A NÉPESSÉGTUDOMÁNYI KUTATÓ INTÉZET KUTATÁSI JELENTÉSEI

1982.

1. Népesedés és népesedéspolitika tárcaszintű középtávú kiemelt kutatási főirány (1982-1985)

A KSH Népeségtudományi Kutató Intézet távlati tevékenységének irányelvei (1982-1990).

2. Érték-orientációk a népesedési magatartásban.
3. Sorköteles fiatalok testi fejlettsége, biológiai, egészségi állapota (Előzetes tájékoztató).
4. A népességelőreszámítások néhány módszertani kérdése (Előterjesztés az MTA Demográfiai Bizottságának).
5. A demográfiai átmenet elemzésének néhány gyakorlati nehézségeiről.
6. A területi népességprognózisok előkészítése.
7. A demográfiai tudomány helyzete Magyarországon.

1983.

8. Vélemények és előítéletek az öregségről.
9. Az utolsó nagy kolerajárvány demográfiai képe Európában és az Egyesült Államokban (1872-1873).
10. A népesedéspolitika tartalma, jellege, céljai, eszközei, hatékonysága. Nyugat-európai tapasztalatok.
11. Társadalmpolitika, gazdaságpolitika, szociálpolitika, valamint a népesedéspolitika kapcsolatai a szocialista országokban.
12. Születési súly és születési hossz standard az 1973-78 évben élve-született újszülöttek adatai alapján (angol és orosz nyelven).
13. Fiatalkori terhések társadalmi, demográfiai vizsgálata.
14. A népesedéspolitika eszközei, különös tekintettel a gazdasági jellegű eszközök alkalmazásának gyakorlatára és az ezekkel összefüggő nézetekre a szocialista országokban.

1984.

15. Területi népességelőreszámítás 1981-2001.
16. Családok és háztartások néhány jellemzőjének alakulása, 1981-2001 (Előzetes változat).
17. Társadalmi-demográfiai prognózisok. A Népességtudományi Kutató Intézet tudományos szemináriuma Budapest, 1983. május 17-18.
18. A családtervezési programokon kívüli népesedéspolitikai intézkedések hatása a termékenységre (angol nyelven).
19. Települési tényezők és az öngyilkosság. Az öngyilkosság egyes demográfiai összefüggései egy összetételhatást vizsgáló elemzés eredményei.
20. A 18 éven aluli nők házasságkötésének néhány demográfiai jellemzője Magyarországon.
21. A népesedéssel összefüggő tudományos kutatások főbb eredményei, a jövőbeni kutatás fő irányai.
22. Budapest és Pest megye népességfejlődése, az ezredfordulóig várható tendenciák.

1985.

23. Veszélyeztetett gyermekek szocializációjának vizsgálata a családtípusok kialakításával.
24. Népesedéspolitikai tartalmak a sajtóban.
25. A népesség területi elhelyezkedése és mozgása. Pécs, 1984. április 25-26.
26. "Szigorúan titkos"
27. A népesség gazdasági aktivitásának demográfiai tényezői.

1986.

28. A termékenység és az iskolai végzettség néhány összefüggése Magyarországon az elmúlt negyedszázadban.
29. Népesedési folyamatokat befolyásoló kulturális-tudati tényezők. A Népességtudományi Kutató Intézet tudományos szemináriuma Budapest, 1985. november 12-13.
30. Népesedés és foglalkoztatás.

1987.

31. A népesedéspolitika; tudományos kutatás és társadalmi cselekvés. A Népeségtudományi Kutató Intézet nemzetközi szemináriuma Budapest, 1986. október 14-15.
32. Serdülőkori terhességek társadalmi-demográfiai vonatkozása.
33. Az erősen fogyó népességű települések demográfiai jellemzői.

1988.

34. Az 1986-2021 közötti időszakra szóló népességprognózisok. A Népeségtudományi Kutató Intézet tudományos szemináriuma Budapest, 1987. január 28.
35. A családok és háztartások előreszámítása, 1986-2021.

1989.

36. A magyar népesség gazdasági aktivitásának távlati alakulása.

1990.

37. Népesedési viták Magyarországon, 1960-1986. KSH. Népeségtudományi Kutató Intézet tudományos vitaülése Budapest, 1988. június 2.

Public Opinion Poll Concerning Population Issues

Summary

The Hungarian Institute of Public Opinion Research and the Demographic Research Institute of the Hungarian Central Statistical Office has conducted, during the 1980ies, regular public opinion polls on population questions. The last such survey was carried out in November-December 1989. The main objective of the research was to analyse the public opinion on the ideal number of children, on the number of children in so-called large families, and on the attitudes concerning bearing children, as well as to trace changes in the public opinion concerning these issues.

The general opinion in Hungary, since quite some time now, is that the optimal state is to have two, possibly a maximum of three children in a family. The public opinion polls of the 1980ies confirmed this general opinion, and the average of the ideal number of children was stable around the value of 2.4-2.5. 1974 was the only year when the average exceeded this value substantially. This was the year when important population policy measures were implemented, and the accompanying propaganda expressed a strong preference for the ideal three-children family model. The unusually high value of 2.88 as the ideal number of children was due to this policy. However, by the end of 1989, the previously mentioned seemingly stable value has dropped to 2.36, which means that the general opinion is that the ideal number of children per 100 families is 236. A further point is that an opinion of childlessness being the ideal state has also emerged, although the relative importance of such an ideal is not too large. On the other hand, the proportion of those who find three children the ideal number in a family has dropped, since the previous public

opinion poll, by 6-7 percentage points. The general idea is that an average of 1.69 children are born in a family in our days, which is below both the actual Total Fertility Rate (1.79) and the average parity (1.87).

The public is sensitive when formulating an opinion on large families. The average number of children in families that the respondents considered large families was rather high in 1974 (4.87), but has dropped slightly (to 4.59 in 1989). The lowest value (4.33) was registered in 1983. New social policy and population policy measures were introduced in that year, which laid special emphasis on families with three or more children., strengthening the feeling that three children were the threshold above which families have to cope with heavy burdens and are dependent on societal assistance.

The proportion of those who expressed a positive attitude towards large families, i. e. who found these parents family oriented and children friendly, has dropped substantially, and the proportion of those who condemned such parents has increased. (The leading reasoning of those who expressed a condemning attitude was that these parents only bore children to receive social assistance; that they are irresponsible because they cannot bring up their children without assistance, that they do not know contraception and family planning.) Although in 1989 the weight of negative opinions was slightly larger than of positive opinions, the tendency seems to have stopped. This is due, among other factors, to the declining living standards, owing to which there is a growing feeling of solidarity towards those in need. On the other hand, the proportion of those who consider themselves very religious has also increased, which is favourable for the positive evaluation of large families.

The research also dealt with changes between 1985-1989 in the attitudes towards equal rights for women.

Already in 1985, we found that many respondents would be in favour of promoting the traditional female role in families. The general opinion, however, was in favour of free choice for women to decide whether they prefer to work outside the home or raise children. Nevertheless, it was also felt that the economic circumstances are a barrier to free choice. The group which was mostly in favour of female activity, of economic independence and equal rights for women consisted of highly qualified women. The most marked element of the changes during these five years is that the family role of women has gained even more stress. The public opinion seems almost uniform in expressing that it would be to everybody's advantage if mothers could stay at home for a longer period and only deal with family matters. It is surprising that the main representatives in such changes in opinion are highly qualified women.

As for the feeling towards the problems of the aged and advanced age itself, the previous research dates back to 1982. The opinions have changed a lot. The deterioration of the economic situation, associated with retirement, is considered a far more serious problem today than previously. This accounts for increasing compassion towards the aged, and the possibly unpleasant characteristics of aged people are not overemphasized. By the end of the 1980ies, however, living conditions have changed and lead to a certain hardness in the public opinion. Partly the fear of unemployment, partly the need of professional advancement, and last but not least the failures of an aged generation have lead to a more strict standard of evaluation. The opinion that the work of the elderly is more valuable than the work of the young because of their accumulated experience is less widespread than 7 years ago, and fewer respondents agree with the need to acknowledge the aged at working places. Respondents with the highest educational attainments and intellectuals in general are the most decided over this

issue, that is those who have previously showed themselves the most tolerant towards the elderly. It seems that the public would find it right to set the standard of evaluation higher but to provide acceptable living circumstances and pensions for the aged in exchange.

Statisztikai Kiadó Vállalat
Felelős vezető: Beleczy Benedek igazgató
Nyomdaüzem –66-13-21-0588-0
Formátum: A/4 Terjedelem: 19 (A/5) ív